

פרק ד

התנועה הצלבנית ואויבי המשיח

”גם מלחמות קדושות תובעות קורבנות”¹; על כך יכולים להעיד יהודים, מוסלמים, יוונים, פגנים, קתרים ואחרים, שהיו קורבנותיהם של מסעי הצלב בזירות שונות ובזמנים שונים. בבחינת ההתנגשות בין התנועה הצלבנית לדתות ותרבויות אחרות מתהפכים המושגים החיוביים מן השיח הפנים-נוצרי כדוגמת אבירות, יראת שמים, אומץ לב ולהט אידיאולוגי, ומצטיירים כאכזריות, אלימות לא קדושה ופריקת עול. למול תהליכים חשובים שהתחוללו באירופה המערבית במאה ה-12, כהעמקת החשיבה והלמדנות, פיתוח הקוד המוסרי האבירי, גיבוש הדוגמה והזהות הקתולית והליטוש התיאולוגי, וההישגים שהם מייצגים, כגון נסיקה אינטלקטואלית מרשימה שהתבטאה ביצירה הדתית, החוקית והספרותית, עומדת תנועה שהייתה חלק מרכזי בחיי ימי הביניים ומייצגת פן אחר של אותה חברה. בצד ההתפתחות האינטלקטואלית פותחו והוצדקו, בעיקר במאה ה-13, מנגנונים של שליטה, הדרה, דחייה ותקיפה אלימה של השונה והזר, מנגנונים שהשפעותיהם ההרסניות ארוכות הטווח ניכרות גם בפוליטיקה בת זמננו.

ביחסיה עם דתות ותרבויות אחרות ובייחוד באירועים האלימים ביותר, מתגלה הדינמיות הרבה של התנועה הצלבנית והיותה בלתי צפויה, במובן זה שהיא מעולם לא נגזרה מהגיון פנימי אחיד, ומן הסתם גם לא צייתה להגיון כזה. יתרה מזו, אפשר לומר שבאירועים האלימים ניכרו ההשלכות השליליות של המדיניות האפיפיורית, שנטתה להרחיב את פריסת מסעי הצלב והעניקה את אינדולגנציית הצלבן למי שלחמו למען מטרות פוליטיות שהצדקתן במונחים דתיים הייתה בעייתית. האפיפיורים, ובייחוד אינוצנטיוס ה-3, עשו את מסע הצלב למפעל כללי-קתולי. הם גם עשו אותו למכשיר חוקי שאפשר להפעילו נגד אויבי האמונה, שהוגדרו לעתים כ”סרצנים” גם אם לא היו כאלה, או הואשמו בחבירה למוסלמים,

1 Christopher Tyerman, "What the Crusades Meant to Europe", *The Medieval World*, vol. 10, eds. P. Linehan and J. Nelson, London, 2001, pp.130-145, at p. 133

כדי להצדיק את המלחמה נגדם, וגרמו בכך, ודאי בניגוד לכוונותיהם, להפחתה בערכו של מסע הצלב.

כמה אירועים אלימים במיוחד עמדו במוקדה של ביקורת חריפה ושל דיונים היסטוריוגרפיים נרחבים. הפרעות ביהודים, שסבלו סבל רב מן התנועה הצלבנית בעת שנרדפו בערי וכפרי עמק הריין (Rhein) באביב שנת 1096, אף כי מעולם לא הוגדרו כיעד ישיר של מסע צלב כלשהו; ההרג וההרס שגרם מסע הצלב האלביגנוזי בדרום צרפת בתחילת המאה ה־13; כיבוש קונסטנטינופוליס, בירת האימפריה הביזנטית, ובזוהה ב־1204; והפגנים, קורבנות מסעי הצלב הצפוניים, שהיו אנאלפביתים בעת הכיבוש והשמיעו את קולם לראשונה במאה ה־15, כשכבר היו נוצרים, וגיננו את האלימות הרבה שנלוותה לניצורם במסגרת מה שהוגדר כ"מסע הצלב המתמיד".

הטבח שעשו הצלבנים בתושבי ירושלים עם כיבוש העיר ביולי 1099 משך אליו תשומת לב רבה לאורך ההיסטוריה. אמנם, המוסלמים עמדו במרכז ההטפה למסע הצלב הראשון וחלק מן המסעות שאחריו, אך הטבח בכל זאת היכה בתדהמה את בני התקופה והדיו נשמעים עד היום. ההיבט הרגשי הבינ־דתי של האירועים ומשמעותם, עשה את הטבח של 1099 לנקודת ציון חשובה ביחסי הנוצרים והמוסלמים, ולסמל של אלימות נוצרית, בין שאלימות זו נתפסה כראויה לכל גנאי, גם בעיני נוצרים, ובין שהיא נתפסה כמוצדקת ומקודשת (ריימונד מאגילר, עד ראייה צלבני לכיבוש העיר, מצא כי "היה זה משפט צדק מופלא של האל שמקום זה נמלא בדם הלא מאמינים, לאחר שסבל שנים רבות מחילול הקודש שלהם").²

בפרק זה נציג את נקודת המבט של כמה מקורבנות התנועה הצלבנית. בעשורים האחרונים הדגישו החוקרים לא אחת את היותם של מסעי הצלב פרי של רגשות דתיים כנים במהותם, ואילו זווית המבט של מי שנפגעו מהם, וגם מי שגיננו אותם בימי הביניים ובהיסטוריוגרפיה המודרנית הציגו תמונה הפוכה, והיא הדומיננטית יותר בדימוי של מסעי הצלב.

עם זה, דומה שחקירת היחס הנוצרי לבני דתות שונות בהקשר המסוים של מסעי הצלב יוצרת הטיית־יתר נגד מסעי הצלב כשלעצמם. לכן, חשוב להזכיר כי רעיונות שרווחו באירופה בתקופה הנדונה השתלבו בתנועה הצלבנית, באופן הפעלתה ובשינויים האידיאולוגיים שחלו בה, אך לא התנועה הצלבנית היא שהולידה אותם. מתחילתם היו מסעי הצלב חלק חשוב מן התרבות המערבית של ימי הביניים, והם יכלו להתרחש רק בחברה שהייתה בה הסכמה לאלימות ונכונות להצדקתה. אין מדובר בתנועה אוטונומית ועצמאית, וכאשר באים להעריך או לשפוט אותה, יש לזכור את המאפיינים והתמורות שהתרחשו בחברה שהצמיחה אותה. כך כתב אלכסנדר פצ'ובסקי:

John H. Hill, Laurita L. Hill (eds.), *Le Liber de Raymond d'Aguilers*, Paris, 1969, p. 150-151 2

במידת הצורך, ואם נקריית ההודמנות, יש לחסל כופרים, יהודים, פגנים ומוסלמים. במקרה הטוב, יש לחסו עליהם כמי שעשויים להתנצר [...] ההיסטוריה של ימי הביניים התיכוניים והמאוחרים יכולה בקלות להיכתב כתהליך גיבושה של ההלכה הדתית והמשפטית, ויישומה בדרך חמושה, על בסיס ההשקפה הנוצרית ה"קתולית" ביחס למיגור כל העולם שאותו תפסו הנוצרים כסוטה.³

מסעי הצלב והיהודים

הדיון בפרעות ביהודי עמק הריין באביב ובקיץ שנת 1096 מורכב בשל אופיו של התיעוד הכתוב מן המאה ה־12, בשל הוויכוח על מידת ההיסטוריות שלו, ובשל הפרשנויות המקוטבות על השפעת האירועים על תולדות היהודים באירופה.

המנסה להתמודד עם שאלות אלה כיום עומד לפני ספרות מחקרית עצומה. אירועי 1096 תפסו מקום מרכזי בחקר תולדות עם ישראל למן סוף המאה ה־19, והיו מוקד לוויכוחים ומחלוקות, ולבחינה מתמשכת ומתחדשת של הסוגיות המרכזיות לאורן של אסכולות היסטוריות משפיעות במאה ה־20 ושל שיטות מחקר מתחומי הספרות ולימודי התרבות. חקר מסעי הצלב והשפעתם על ההיסטוריה היהודית, וחקר מקומם של יהודים ושל לא נוצרים אחרים בהבנת המכלול הרעיוני של התנועה הצלבנית וביטוייה האלימים, מעמידים את הלומד לפני עושר למדני נרחב ומרתק.

הטענות וטענות־הנגד בדבר אמינותו של התיעוד העברי הכתוב תרמו לעיסוק מחקרי ממושך בשאלות בסיסיות, כמו מה באמת קרה, מה היו מניעי הפורעים, והאם עשו יהודי קהילות עמק הריין את מעשי ההקרבה הקיצוניים המיוחסים להם ומדוע עשו אותם. מעבר לבעיה הראשונית של שחזור העובדות, עסק המחקר ברבדים נוספים של האירועים. אין חולק על כך שהאירועים האלימים התרחשו ונחרתו עמוקות בזיכרונם של היהודים והנוצרים בימי הביניים. ואולם כיצד אפשר להבינם ולפרשם? האם התנהגותם האלימה של הצלבנים שיקפה היבט של האידיאולוגיה הצלבנית או שמא יש לראותה כסטייה ממנה? האם החיבורים העבריים משקפים את מה שקרה ב־1096 או את ניסיונם של הכותבים להעניק משמעות לאירועים? ואם אכן התרחשו הדברים שתוארו, שהיו חדשניים בתולדות יהודי אירופה, האם אפשר להסבירם באקלים דתי ייחודי שגרם לבחירות יוצאות הדופן של יהודי אשכנז, בשונה מאלה, למשל, של יהודי איבריה? האם התנהגות היהודים נבעה מדימוי עצמי מיוחד שהתפתח כבר לפני כן ומצא אפיק ביטוי במסע הצלב? האם היו אירועי תתנו"

3 Alexander Patschovsky, "Heresy and Society: On the Political Function of Heresy in the Medieval World", in: *Texts and the Repression of Medieval Heresy*, eds. C. Bruschi and P. Biller, Woodbridge, 2003, pp. 23–41, at p. 40

נקודת מפנה ביחסים בין יהודים לנוצרים, ומה הייתה השפעת האירועים על עתידן של הקהילות היהודיות ועל עתיד היחסים בין יהודים לנוצרים באירופה במאות השנים הבאות?

השאלה העומדת במרכז הדיון בפרק שלפנינו אינה רק "מה באמת קרה?", שאלה שקשה ואולי בלתי אפשרי לתת לה היום תשובה מוסמכת ומוסכמת. גם אין מטרתנו לפרוס את כל היריעה המחקרית העצומה, אלא להציג את פרעות תתנ"ו כמקרה בוחן לעבודת ההיסטוריון: לבדוק כיצד נוצרה הבעיה של שחזור העובדות, להציג את השאלות והספקות, את הבעייתיות שבחקר הנושא ומגוון השאלות שנשאלו במישורים שונים. הדיון ינסה להבהיר עד כמה היו הדרכים המחקריות רבות ושונות. את ההפניות לספרות המודרנית העצומה ימצאו הלומדים במאמרים הנלווים לפרק זה, המייצגים במידה רבה את המגמות העיקריות בתחום. סיכום האירועים שיובא להלן נועד להיות בסיס שימושי לדיון.

האירועים

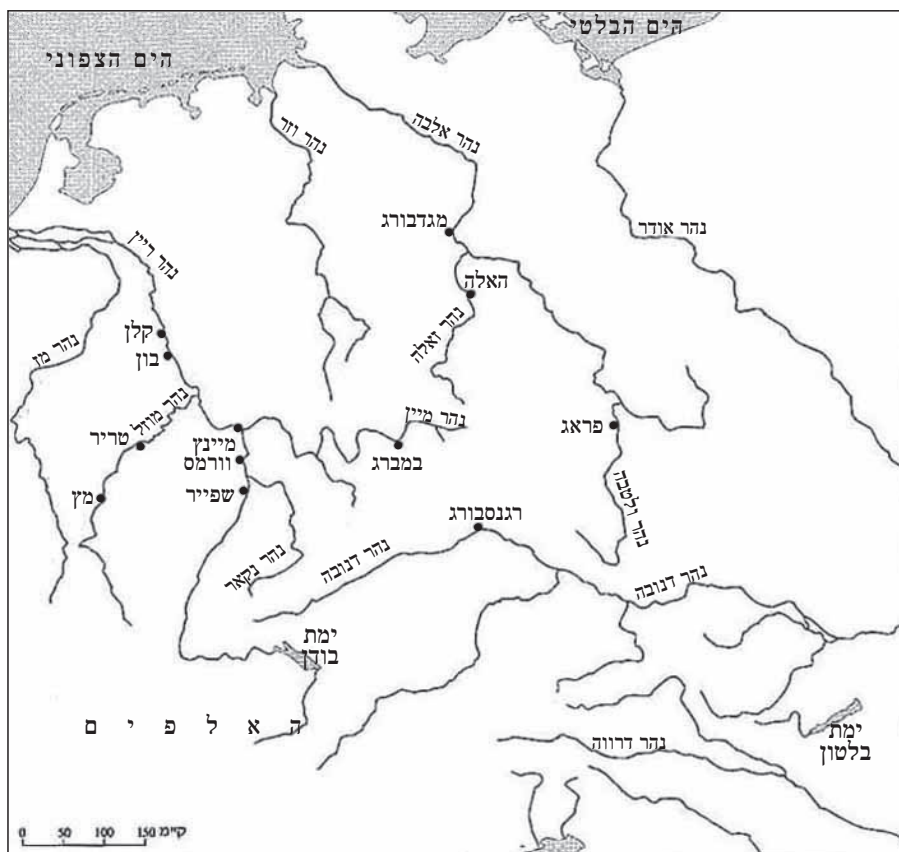
ההתקפות על היהודים החלו עם תחילת מסעם של הצלבנים הראשונים לארץ הקודש ונמשכו כ-3 חודשים. ראשיתן הייתה ברואן (Rouen) שבצפון מערב צרפת והן התפשטו מזרחה עד פראג. עיקר ההרג נעשה בקהילות עמק הריין, קהילות שו"מ (שפייר [Speyer], וורמס [Worms], מיינץ), בערים נוספות כקלן, טריר (Trier) ורגנסבורג, ובכפרים בחבל הריין (ראו מפה 7).

בעקבות אירועי האלימות הראשונים בצרפת שיגרו יהודי צרפת מכתב אוהרה לקהילות גרמניה. המכתב מצוטט בכרוניקה העברית של האלמוני ממגנצא (מיינץ): "ובעת אשר שמעו הקהילות אשר בארץ צרפת, אחוזם רתת חיל ורעדה ותפסו אומנות אבותם. כתבו כתבים ושלחו שלוחים לכל הקהילות אשר סביב נהר ריינוס, לצום ולישב בתענית ולבקש רחמים עליהם מאת שוכן מרום, למלטם מידם".⁴

על האירועים בצרפת אין פרטים רבים, אף כי אפשר שהיו רחבי היקף. גיבר מנוז'ן מספר באוטוביוגרפיה שלו על אירוע בעיר רואן:

יום אחד ברואן, האנשים שעמדו לצאת לאותו מסע ולקחו על עצמם את סימן הצלב, החלו לשאול בינם לבין עצמם: "אנו רוצים לתקוף את אויבי האל במזרח לאחר שנחצה שטחי ארץ נרחבים, שעה שלפני עינינו נמצאים היהודים, שאין עם העוין את האל

4 Eva Haverkamp (ed.), *Hebräische Berichte über die Judenverfolgungen während des Ersten Kreuzzugs*, MGH: Hebräische Texte aus dem Mittelalterlichen Deutschland, vol. 1, Hanover, 2005, p. 259. סיכום עברי של המחקר מופיע בעמודים 617–626. מהדורה מדעית זו מחליפה מהדורות קודמות מן המאה ה-19 ואת זו של א"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת: דברי זיכרונות מבני הדורות שבתקופת מסעי הצלב ומבחר פיוטיהם, ירושלים, 1945, שזכו לביקורת רבה.

מפה 7
הקהילות היהודיות בגרמניה ערב מסע הצלב הראשון.

יותר מהם. זהו מאמץ המקדים את המאחר! אמרו. לאחר שאמרו זאת אחזו בחרב, קיבצו את היהודים, כינסו אותם בכנסייה אחת (איני יודע אם הביאום לשם בכוח או בתחבולה) והכניעו אותם בחרבות, ללא הבחנה בין המינים והגילים. רק אלה שקיבלו על עצמם את הנצרות ניצלו מדקירת החרב המאיימת.⁵

העדויות על האירועים שהתרחשו בגרמניה רבות הרבה יותר. הפרטים הידועים מתבססים בעיקר על התיאורים המפורטים בשלוש הכרוניקות העבריות מן המאה ה-12: הכרוניקה המיוחסת לר' שלמה בר שמשון, הכרוניקה של האלמוני ממגנצא (מיינץ), וזו של ר' אליעזר

5 Guibert de Nogent, *Autobiographie*, ed. and trans. E-R. Labande, Paris, 1981, pp. 246-248. ראו גם: גוף ראשון בשני קולות: האוטוביוגרפיות של גיבר מנוז'ן והרמן יהודה, תרגום מלטינית: שולמית שחר, תל אביב, 2003, עמוד 98.

בר נתן. יש גם דיווחים לטיניים של נוצרים בני התקופה, מרביתם מן העולם הנוצרי. אך רק במיעוטם הרחיבו הכותבים בתיאור פרטי האירועים.

כזכור, ההתארגנות הרשמית למסע הצלב הראשון נעשתה בפיקוחו של האפיפיור אשר קבע את מועד היציאה למסע לאמצע הקיץ, יום עליית הבתולה לשמים (15 באוגוסט 1096). בצבא שהתארגן היו אצילים גדולים וצבאות חמושים ומיומנים בלחימה. חלק זה של המסע מכונה בדרך כלל "מסע האבירים". בצד צבא זה נאספו בצפון צרפת, בפלנדריה ובחבלי לורייין ועמק הריין חילות צלבנים שהתקבצו ברובם מקרב המעמדות הנמוכים, שניעורו בהתלהבות לקריאת המטיפים למסע הצלב. החילות הללו נקראים, בדרך כלל, "הגל הראשון" של מסע הצלב או "מסע הצלב העממי". רבים היו עניים, גברים, נשים וילדים, וברובם לא מאומנים בלחימה, לא ממושמצים ולא מאורגנים למסע. כמרבית תושבי אירופה, אלה היו אנשים שחיו על סף השרידות הכלכלית, ורעב ומחסור היו חלק קבוע מחייהם. אליהם הצטרפו לעתים משפחות שלמות על חיות משק הבית שלהן שהועמסו יחדיו על העגלות. הקבוצות הלכו ותפחו, ונספחו אליהן נזירים סוררים, נשים שהתחפשו לגברים, שוודים והרפתקנים. המונים אלה הבינו את מסע הצלב באופן שונה מתוכניתו של האפיפיור. הם לא ידעו דבר על יחסי המערב עם האימפריה הביזנטית ואף לא התעניינו בהם, אך הם היו להוטים לעלות לרגל לירושלים ולזכות בהודמנות לחזרה בתשובה ומחילת חטאים.

מי שעמדו בראש החילות הללו, וחלק מן הלוחמים בשורותיהם, היו אצילים ואבירים ממעמד חברתי גבוה יותר, אדוני קרקעות ולוחמים מאומנים; אישים אלה מוכרים בחלקם, שלא כעניים, שעליהם כעל מרבית העניים בימי הביניים, אין אנו יודעים דבר. מנהיגיהם הרוחניים של החילות העממיים היו מטיפים בעלי השפעה, כדוגמת הנזיר פטרוס מאמיין שהיה הידוע שבהם, ולא כולם הוסמכו להטיף או התבקשו לעשות זאת מטעם הכנסייה. הצבא העממי החל לנוע דרומה ומזרחה בחודש מרס 1096, כארבעה חודשים לפני שיצא לדרך צבא האבירים.

החילות צעדו לאורך הנהרות ריין ומוזל (Mosel), אזורים שבהם שכנו קהילות יהודיות משגשגות. ההיתקלות הראשונה בנתיב זה הייתה בשפייר בראשית חודש מאי. הצלבנים, שחננו בקרבת העיר, תכננו לתקוף את היהודים בעת התפילה בשבת. אך המתקפה הייתה לא מאורגנת והתוכנית נכשלה. 11 יהודים נהרגו ברחובות העיר; מרבית היהודים מצאו מחסה בארמון הבישוף, אשר בהמשך גם העניש אחדים מן הפורעים.

ההתקפה בוורמס הייתה קטלנית יותר. הצלבנים איחדו כוחות עם תושבי העיר ותושבי הכפרים הסמוכים ופעלו באופן מאורגן למדי. היהודים שנמצאו בבתייהם נרצחו או נטבלו בכוח. אלה שנמלטו לארמון הבישוף כותרו ולבסוף נתפסו. הבישוף הציע להם להיטבל כדי להציל את חייהם, אך מרבית חברי הקהילה בחרו להתאבד ולהרוג את יקיריהם על קידוש השם. יהודים שנתפסו וסירבו להיטבל נרצחו; ילדי הקהילה נרצחו או נטבלו וגודלו

כנוצרים. בית הכנסת נבזז וכך גם בתים פרטיים. בסך הכל נהרגו בוורמס כנראה 800 יהודים.

יהודי קהילת מיינץ, הגדולה בקהילות גרמניה, סבלו ממתקפה מרוכזת בהנהגת אמיכו מליינינגן, רוזן פלונבהיים, שהיה אציל ולוחם בעל ניסיון, ונודע כחסר מעצורים עוד לפני שנעשה צלבן. אמיכו טען (כך מספר הכרוניקאי אקהרד מאורה) כי נעשה צלבן בעקבות התגלות דתית. רבים לחמו לצדו, מקצתם אבירים מפוקפקים ומאומנים בלחימה. אמיכו הסתייע באנשי העיר שפתחו את שעריה לפני חייליו ב־27 במאי 1096. בתחילת האירועים זכו היהודים להגנה מהארכיבישוף רוטהרד (Ruothard) ומאצילי העיר. אמיכו צר על ארמון הארכיבישוף, וניסיונם של היהודים להתגונן כשל. בסופו של דבר אולצו היהודים בלחץ הצלבנים והעירוניים, לבחור בין טבילה למוות; רבים קידשו את השם, רבים אחרים נהרגו בניסיון להימלט. הארכיבישוף רוטהרד ופמלייתו ברחו מחשש לחייהם. מניין ההרוגים היה יותר מאלף איש, שמתו מידי הצלבנים או מידיהם שלהם.

יהודי קלן שקיבלו התראה מוקדמת על הפרעות בערים האחרות, יצאו מן העיר במצוות הארכיבישוף והסתתרו בכפרים סמוכים; בשלב ראשון היה נראה כי ניצלו מן המתקפה. ואולם במהלך חודש יוני הם אותרו בכפרים ובערים סמוכות ונתפסו בידי הצלבנים. רבים מהם התאבדו. אלברט מאאכן מספר על האירועים בקלן:

איני יודע אם היה זה בשל משפט האל או בגלל טעות בנפשם, שהם קמו ברוח אכזרית נגד היהודים שהיו פזורים בערים השונות וביצעו בהם טבח אכזרי ביותר, ובמיוחד במלכות לותרנינגיה, באמרם שזוהי תחילת מסעם ושירות נגד אויבי האמונה הנוצרית. טבח זה של היהודים בוצע ראשית בעיר קלן, בידי התושבים. הם תקפו לפתע קבוצה קטנה של יהודים, ערפו את ראשיהם של רבים ופצעו אותם פצעים קשים, הרסו את בתיהם ובתי הכנסת שלהם, וחילקו ביניהם שלל כספי רב. בראותם אכזריות זו החלו כמאתיים יהודים להימלט באישון ליל בסירות לעיר נויס (Neuss). משמצאו אותם הצליינים והצלבנים, לא הותירו איש מהם בחיים, ולאחר שטבתו בהם באותו אופן, בזזו הצלבנים את כל רכושם.⁶

מערי עמק הריין המשיכו חלק מהצלבנים מערבה, לטריר ולמץ (Metz) שעל הנהר מוזל. זמן מה לפני כן, באפריל 1096, עצר פטרוס הנזיר עם חילותיו בטריר. יהודי העיר נתנו לו ולצלבנים שלו כסף והם המשיכו בדרכם; הם צעדו דרך הונגריה לקונסטנטינופוליס והגיעו אליה בראשית אוגוסט. ואולם זמן מה לאחר שעזבו את טריר תקפו תושבי העיר הנוצרים את היהודים. הארכיבישוף של טריר נכשל בניסיונו להגן על היהודים, ורבים נטבלו בכוח. הארכיבישוף עצמו נאלץ להימלט מן העיר. גם כאן, אף שמקצת היהודים קיבלו על עצמם

את הטבילה, מרביתם נרצחו. כך היה גם ברגנסבורג, בפראג ובמקומות רבים אחרים. מנהיגי הפורעים ומקצת הלוחמים לא נמנו עם דלת העם, והדבר מאפשר לראות את האלימות נגד היהודים, לפחות בחלקה, כמתקפה צבאית מאורגנת, ולא רק כהשתוללות של אספסוף משולהב.

פטרס הנזיר חבר לצבאו של ולטר סנסאבואר (Sansavoir), אדון ובעל נחלה בשם זה (Boissy-sans-Avoir), ובחיל זה היו אצילים נוספים. בחיל הגדול של אמיכו רוזן פלונהיים היו צלבנים מחבל הריין, שוואבים, צרפתים, אנגלים ולוריינים, וכמה אצילים נודעים כמו הרוזן הרטמן מדילינגן-קיבורג (Hartmann von Dillingen-Kybourg), וויליאם "הנגר" הוויקונט של מלן (Melun).

אציל נוסף שנזכר בשטנה בכרוניקות העבריות הוא גודפרי מביוון, לימים שליטה הראשון של ירושלים. הוא היה דוכס לורייין התחתית,⁷ והנהיג חיל אבירים גדול מן האזור, צפון צרפת ולורייין, וכפטרס הנזיר, סחט בדרכו סכומי כסף מיהודי קהילות קלן, מיינץ וטריר, לכאורה לשם הבטחת ביטחונם. בין מנהיגי הפורעים היו גם אנשי דת. הכומר פולקמר (Volkmar) הנהיג חיל של סקסונים ובוהמים שביצע פרעות ביהודי מגדבורג ופראג; גם חבורה זו, כמרבית הצבאות העממיים, התפזרה לכל רוח בהונגריה. כומר בשם גוטשלך הנהיג חיל נוסף שיצא מקלן זמן קצר אחרי פטרס הנזיר, באפריל 1096. הוא הצליח לשמור על סדר מסוים בעת הצעידה בגרמניה, אך הושמד בגבול הונגריה לאחר עימות עם תושבי המקום.

קשה מאוד להעריך בוודאות את מספר היהודים שמתו באירועים מאפריל עד יוני 1096. הדיווחים בכרוניקות שונים זה ומוזה, והערכות מספריות מימי הביניים ידועות כלא אמינות. בכל זאת, מספר הנספים היה כמה אלפים. בשוך האירועים התיר הקיסר היינריך ה-4 ליהודים שנטבלו בכוח לשוב ליהדותם, מהלך שעמד בניגוד לחוק הקנוני שקבע כי מי שהתנצר, גם בטבילה בכוח שאינה חוקית כשלעצמה, חייב להישאר נוצרי.⁸

הפרעות ביהודים לא היו אירוע חד-פעמי. ההתקפות בשנת 1096 חזרו בשנת 1146 פחות או יותר באותו מרחב גיאוגרפי, על אף הבולה האפיפיורית Sicut Iudaeis ("ולפיכך היהודים"), שפרסם האפיפיור קליקסטוס ה-2 ושימשה כתב הגנה

7 דוכסות שנוסדה במאה ה-10 והייתה חלק מן הממלכה הגרמנית שנוצרה בעקבות חלוקת האימפריה הקרולינגית. האזור כלל שטחים הנמצאים היום בצפון עמק הריין בגרמניה, צפון צרפת, וחלקים מבלגיה והולנד. זיהוי של גודפרי כמי שנזכר בכרוניקות אינו ודאי ונתון בוויכוח, שכן הוא מכונה בכרוניקה של שלמה בר שמשון "דוכס גוטברהט".

8 B.Z. Kedar, "The Forcible Baptisms of 1096: History and Historiography", in: K. Borchardt and E. Bünz (eds.), *Forschungen zur Reichs-, Papst- und Landesgeschichte: Peter Herde zum 65. Geburtstag von Freuden, Schülern und Kollegen dargebracht*, Stuttgart, 1998, pp. 187-200.

ליהודים.⁹ ההטפה נגד היהודים במסגרת ההטפה למסע הצלב השני מצאה אוזן קשבת. ראול (רדולף), נזיר ציסטרציאני מצרפת, שאין מידע רב על מוצאו, הטיף בערים בצרפת ובגרמניה (ובכללן וורמס, מיינץ וקלן שם סבלו הקהילות היהודיות בעבר), וקרא להמתת יהודים כאויבי האמונה נוצרית. פטרוס ונרביליס, בהתאם לעמדה המקובלת של הכנסייה, גינה כל צחצוח חרבות נגד הלא מאמינים, אך בד בבד הכשיר את הקרקע לעשות זאת. מה הטעם, הוא שאל את מלך צרפת לואי ה־7 שהתכוון למסע הצלב, אם המוסלמים, אויבים השוכנים בארצות רחוקות יושמדו, בעת שמחללי השם, אויבים גרועים לנצרות הרבה יותר מן המוסלמים, מותר להם לחיות בינינו ולבזו לקודשי הנצרות? עמדות אלה, בתוספת חמדנות לכספי היהודים, הובילו שוב כוח מאוחד של צלבנים ועירונים להעמיד לפני היהודים את הבחירה בין טבילה לבין מוות, בלוויית שריפת ספרים, חילול בתי כנסת וביזה. עם זה, ברנרד מקלרוו, שהיה הכוח הרוחני שהניע את מסע הצלב השני, בא לאזור הריין כדי לדכא את ההטפה העממית נגד היהודים וקרא לשמירה על ביטחונם ברוח העמדה האוגוסטינית המקובלת כי אין לרדוף את היהודים, משום שהם חיים בשקט בשלטון נוצרי, ומשום שהעונש על סירובם לקבל את המשיח עתיד לבוא להם מיד האל ולא מיד אדם.

הכרוניקות העבריות ופרשנותן

שלוש הכרוניקות העיקריות המתארות את האירועים שהתרחשו באביב ובקיץ שנת 1096 בקהילות היהודיות של צמק הריין חוברו במחצית הראשונה של המאה ה־12: הכרוניקה המיוחסת לר' שלמה בר שמשון שכתב במיינץ בערך ב־1140, וזהותו אינה ידועה, הכרוניקה של האלמוני ממגנצא (מיינץ) שנכתבה בשנים 1097–1140, וזו של ר' אליעזר בר נתן (הראב"ן) שהיה ילד במיינץ בזמן האירועים.¹⁰ המקורות הללו התפרסמו לראשונה בגרמניה בשנת 1892 בהסתמך על כתבי היד הקיימים, כולם העתקים מאוחרים מן המאה ה־14 ואילך; אווה הוורקמפ (Haverkamp) הסתמכה בחיבור המהדורה הביקורתית על כל כתבי היד, שמונה עשר במספר, הקיימים היום. הטקסטים משובשים ונדמים בחלקם כלא ערוכים. מספר כתבי היד, שאינו רב, מעיד כי ככל הנראה לא היו החיבורים נפוצים בזמנם.

חשיבותן של הכרוניקות העבריות עצומה. גם אם אין אלה חיבורים היסטוריים במובן של סיפור מעשים פשוט, הן מכילות תיאור עשיר בפרטים, אירוע אחר אירוע, תוך אזכור שמות, מקומות וזמנים. אפשר ללמוד מהן רבות על הדרך שבה תפסו היהודים את מסע הצלב, את המונחים והכינויים שבהם התייחסו לנצרות ולקודשיה, ואת האופן שבו זכרו את האירועים ועיבדו אותם. הכרוניקות מציגות את זווית הראייה של הנפגעים ויתרה מזו, הן מציגות אותם כמי שנטלו את גורלם בידם באופן פעיל, כשחקנים פעילים ולא סבילים.

9 הבולה אסרה על נוצרים לכפות על יהודים להיטבל, להזיק להם, לבזוז את רכושם ועוד. היא אושרה מחדש בידי אפיפיורים אחדים במהלך המאות שלאחר מכן, אך כאמור השפעתה הייתה מוגבלת מאוד.

Haverkamp, *Hebräische Berichte*, p. 70 10

שלוש הכרוניקות העבריות התפרסמו במלואן לראשונה בעברית ובתרגום לגרמנית בכרך השני של סדרת המקורות לתולדות יהודי גרמניה בשנת 1892 בברלין, בעקבות ייסודה של "הוועדה ההיסטורית לתולדות היהודים בגרמניה" (Historische Kommission für die Geschichte der Juden in Deutschland).¹¹ עד אז נודעו אירועי תתנ"ו מתיאורים עבריים בני המאה ה-16 ואילך, ומן האזכורים הקצרים ברובם בכרוניקות הלטיניות בנות הזמן, וכתוצאה מכך לא רבים עסקו בהן. כך, רק בסוף המאה ה-19 נכנסו האירועים באופן משמעותי ומשפיע להיסטוריוגרפיה – הן של תולדות עם ישראל הן של מסעי הצלב.

במשך זמן רב התקבל השימוש בטקסטים אלה כמקורות היסטוריים מהימנים ללא שאלות וספקות. ההנחה הייתה שהם אמינים במידה מספקת, שנסיבות הכתיבה ומטרותיה מובנות, ושהאירועים התרחשו כמתואר. בעשורים האחרונים ערערו חוקרים בולטים של התקופה על מידת אמינותן של הכרוניקות כמקור היסטורי. בעיניהם, שאלות יסוד של מתודת החקירה ההיסטורית נותרו ללא פתרון, ובהן שאלת התיארוך של הכרוניקות, משך הזמן שחלף בין האירועים לכתיבה עליהם, זהותם של המחברים, בעיקר של שלמה בר שמשון ושל האלמוני ממגנצא, ולא פחות מכך מטרות כתיבתם: האם הייתה מטרתם תיאור האירועים בדיוק כפי שהתרחשו, או שמא עמדו לנגד עיני הכותבים מטרות אחרות, כגון הדגשת האומץ ומסירותם הדתית של היהודים, התפלמסות עם הנוצרים, או הענקת ממד תיאולוגי לאירועים.

עלתה גם שאלת הקשר בין שלושת החיבורים העבריים. דווקא הימצאם של שלושה חיבורים שונים המתארים את האירועים אינו מקל את שחזורם. יש מידה לא מועטה של חפיפה בין התיאורים וחלקם גם מקבלים חזיון מן הכרוניקות הנוצריות המתארות את אותם אירועים, אך יש גם הבדלים, תיאורים עצמאיים, קטעים מעורפלים וסתירות.

אווה הווקרמפ, שערכה את המהדורה הביקורתית המודרנית של הטקסטים, אשר יצאה לאור במסגרת הסדרה Monumenta Germaniae Historica והאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, גורסת כי הזיקות הטקסטואליות בין שלוש הכרוניקות מצביעות על קיומו בעבר של נוסח מקורי ששימש את הכותבים, ובינתיים אבד. המהדורה שהיא ערכה מדגישה את הקטעים הזהים בכרוניקות ומציגה אותם זה בצד זה. על סמך החפיפה הרבה היא קובעת שהיה לשלוש הכרוניקות מקור משותף שאפשר לשחזרו בקטעים אחדים. החפיפה, ולצדה ההבדלים, מאפשרים, לדעתה, לזהות את חומרי הגלם של הכותבים ואת דרכי עבודתם.¹²

בוויכוח על מידת המהימנות של המקורות המספרים על פרעות תתנ"ו היו שנקטו עמדה חד-משמעית בדבר אמינותם ההיסטורית. יצחק בער סבר כי תיאור האירועים נכתב במקורו

Adolf Neubauer and Moritz Stern, *Hebräische Berichte über die Judenverfolgungen während der 11 Kreuzzüge*, Berlin, 1892. הדפסות חלקיות של הכרוניקות הופיעו בגרמניה במהלך המאה ה-19. על המהדורות

המוקדמות ראו: Haverkamp, *Hebräische Berichte*, pp. 24-27.

Haverkamp, *Hebräische Berichte*, pp. 617-626 12

קרוב לזמנם ושימש בסיס לשלוש הכרוניקות שבידינו. לפיכך, הן משקפות כהווייתם את האנשים, המקומות, הזמנים והמעשים שנעשו.¹³ בעקבותיו, רוברט חזן העריך את האלמוני ממגנצא כ"מקור מהימן כולו", ואת חיבורו של ר' שלמה בר שמשון כ"יצירה מורכבת העשויה מכמה קטעי סיפור המחברים זה לזה על ידי עורך", ובה קטעים מהימנים רבים (כיוון שהחיבור השלישי נגזר מחיבורו של רשב"ש, אין הוא מנתח אותו).¹⁴

מנגד, חוקרים אחרים פקפקו במידת יכולתנו לשחזר כיום את אירועי הפרעות. ספק זה מתבטא בשלוש רמות, או בשלושה היבטים ביקורתיים: האחד מערער על ההסתמכות על עדות הראייה כמקור אמין באופן מוחלט.¹⁵ עדות הראייה, שאמינותה נחשבת בדרך כלל גבוהה, עלולה על פי תפיסה זו לסלף אירוע או אף לשגות בתכלית, בשל תעתועי זיכרון, הנחות מוקדמות וגילים של העדים, בייחוד אם היו ילדים צעירים.

היבט ביקורתי אחר גורס כי הנאמנות לעובדות אינה בהכרח המטרה שאליה כיוונו כותבי הכרוניקות מימי הביניים. איבן מרקוס (Marcus) נקט עמדה ספקנית בנוגע לאמינותם העובדתית של הדיווחים, וטען כי הכרוניקות מייצגות סיפור אירועים ערוך במגמתיות, אשר נכללו בו המעשים שנדמו כחשובים בעיני הכותב ואשר התאימו לתבנית הספרותית והדתית שבחר מראש. "במובן זה" כתב מרקוס, "כרוניקות ימי-ביניים מיות הן בדיוט: ארגון דמיוני של החוויה בתוך מסגרת תרבותית ומערכת של סמלים", מסגרת המשקפת לדידו את הלך המחשבה של הכותבים ולא את זה של גיבורי האירועים.¹⁶

היבט נוסף עולה ממחקריו של ג'רמי כהן, שהעמיק לעסוק בתפקידם התרבותי של הדימויים והסמלים שבחרו כותבי הכרוניקות. אף הוא נוקט עמדה ספקנית כלפי המקורות, אך מתונה יותר: לדעתו, ייתכן שהתיאורים מייצגים את מה שהתרחש, אך אין לדעת זאת בוודאות.

13 יצחק בער, "גזירות תתנ"ו" בתוך: ספר אסף, עורכים: מ"ד קאסוטו ואחרים, ירושלים, תשי"ג, עמודים 126-140. המאמר התפרסם שוב בתוך: יצחק בער, מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, ירושלים, תשמ"ו, כרך 2, עמודים 147-161.

14 רוברט חזן, מסע הצלב הראשון והיהודים תתנ"ו 1096, תרגום: א' סיון, ירושלים, 2000, עמוד 11. במקום אחר סייג מעט חזן את עמדתו ואמר כי "אינני טוען, עם זה, כי יש לקרוא כל תיאור ותיאור כדיווח מדויק של מה שהתרחש [...] חלק [מן התיאורים] הם רקונסטרוקציות שנעשו ביד אמן, ויש להכיר בתפקידו של דמיון פואטי. לעולם לא נוכל לדעת בוודאות מה אירע במקרה כזה או אחר. הרפוסים המתוארים מדויקים לחלוטין, אך את הפרטים לא ניתן לוודא במלואם". בתוך: R. Chazan, *God, Humanity, and History: The Hebrew First-Crusade Narratives*, Berkeley and Los Angeles, 2000, p. 139.

15 ישראל יובל כתב כי "קשה לדעת אם מעשים אלו התרחשו ככתבם וכלשונם, או שרק סופרו כך בדור שלאחר תתנ"ו", ישראל י' יובל, "הנקם והקללה, הדם והעלילה – מעלילות קדושים לעלילות דם", ציון נח (תשנ"ג), עמודים 33-90, בעמוד 68 (המאמר נמצא במקראה). מאמרו של יובל עורר פולמוס חריף בשאלת יחסי יהודים-נוצרים בימי הביניים, שהוקדש לו גיליון כפול של כתב העת ציון. ראו: ציון נח (תשנ"ד), חוברות ב-ג.

16 Ivan G. Marcus, "From Politics to Martyrdom, Shifting Paradigms in the Hebrew Narratives of 1096 Crusade Riots", *Prooftexts* 2 (1982), p. 42. עמדה זו כלפי המקורות בכלל אינה ייחודית למרקוס או לחקר הכרוניקות היהודיות. ראו לעניין זה: הידן וייט, "הטקסט ההיסטורי כמוצר ספרותי", בתוך: א' וינריב (עורך), חשיבה היסטורית, כרך ב, עמודים 305-322.

עם זה, עומס הסמלים והדימויים המשמשים בתיאור מעשיהם של מקדשי השם שיך לתחום הבידיון הספרותי, ומייצג את תפיסת עולמם של ניצולי הפרעות. זו אפוא "גרסת הניצולים" ויש בה לא הערצה, אלא דווקא יחס דו־ערכי למעשי ההקרבה של 17.1096.

מהעיון המחקרי בהיבטים הספרותיים של שלוש הכרוניקות עולה ששפת הסמלים שלהן מגיבה לעולם הסמלים, הדימויים והאידיאלים של העולם הנוצרי במאה ה־12, בייחוד אלה שהודגשו בהטפה למסע הצלב הראשון ובלטו בתיאור המניעים של הצלבנים הראשונים בכתבי התקופה. הדבר מעיד על היכרות עם עולם הסמלים הצלבני ועם עולם הסמלים הנוצרי בכלל, שהיהודים ידעו לפענחו, להעריך את משמעויותיו, ולכן להפנימו בדרך מתוחכמת. שפת הסמלים היהודית יצרה עולם של "דימויי נגד" שנארגו בכישרון לתיאורי ההתנהגות ההירואית של היהודים. דוגמה אחת מני רבות לאירוע שעוצב תוך שימוש מהופך בדימוי נוצרי היא התאבדותם של חסידי זנטש (Xanten) בתיאורו של ר' שלמה בר שמשון. התיאור מלא ברמזים נוצריים – למרטירים הששים אל מותם, לטקס המיסה הנוצרית, לסצנת הסעודה האחרונה, לצליבת ישו ועוד. כך מספר ר' שלמה בר שמשון:

ופתח ואומר החסיד איש אמונים, הכהן הגדול מאחיו, אל העדה המסובין אצלו על השולחן: נברך ברכת המזון לאל חי לאבינו שבשמים, כי תמור המזבח עכשיו השולחן ערוך לפנינו. ועתה נקומה ונעלה בית ה' ונעשה רצון יוצרנו במהרה כי באו האויבים עלינו היום, לשחוט בשבת איש את בנו ובתו ובאחיו ולתת עלינו היום ברכה. ואל יחוס אדם לא על עצמו ולא על חבריו! והאחרון הנשאר ישחוט עצמו בגרונו בסכין שלו או ידקור בבטנו בחרבו. שלא יטמאו אותנו הטמאים וידי רשעה בפיגוליהם. ונקריב עצמינו את קרבן ה' כעולות [...] ונהיה בעולם שכולו יום בגן עדן, באיספקלריה המאירה, ונראיהו עין בעין, בכבודו ובגודלו, וינתן לכל אחד ואחד עטרה של זהב בראשו ובה קבועות אבנים טובות ומרגליות [...]18

מטרתה של יצירת שפת דימויי הנגד כפולה. לדברי ישראל יובל: "המגמה האחת היא להפקיע מן היריב את הקדושה שהוא מייחס לסמליו ולהרסה. המגמה האחרת היא לאמץ את השפה הנוצרית ו'לייהדה', בבחינת 'שלנו גדולה משלכם', ובכך להפקיע את סמלי היריב מידי ו'להשתלט עליהם'".19

17 ג'רמי כהן, "גזירות תתנ"ו" – המאורעות והעלילות: סיפורי קידוש השם בהקשרם התרבותי-החברתי, ציון נט (תשנ"ג), עמודים 169–208. כהן כתב בסיכום מאמרו (עמוד 208): "בחיבורים שלפנינו, הסיפור עצמו – בניגוד למסופר – הוא המאורע ההיסטורי העיקרי [...] חייבים להתייחס לסיפורי הכרוניקות כסיפורים עצמאיים, ולא כרשימות של מעשים שהיו. הכרוניקות מאירות בעיקר את ההיסטוריה התרבותית של מי שנותרו בחיים בתחילת המאה הי"ב: את תודעתם העצמית ואת מאמציהם הרבי־מדיים לחיות כמיעוט בסביבה זרה ועוינת".

18 Haverkamp, *Hebräische Berichte*, p. 437

19 ישראל י' יובל, "השפה והסמלים של הכרוניקות העבריות של מסעי הצלב", בתוך: יהודים מול הצלב: גזרות תתנ"ו בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה, עורכים: מ' טוך, י"ט עסיס, ג' כהן, א' לימור, א' קדר, ירושלים, 2000, עמודים 101–117, בעמוד 116.

המסרים שעלו מחיבוריהם של הכותבים מן העולם הנוצרי כגיבר מנוזן, רוברט הנויר ובודרי מדול, שהציגו בחיבוריהם את רעיון מסע הצלב במסגרת חשיבה אסכטולוגית של קידום הגאולה, מיקמו את האידיאל הצלבני במסגרת תפיסת העולם של תנועת הרפורמה האפיפיורית, על שאיפתה להגברת דתיותו של הפרט הנוצרי, תוך העדפת חיי העולם הבא על חיי העולם הזה. עולם ערכים זה הוטמע באידיאולוגיה הצלבנית שדימתה את המוני הצלבנים שהלכו בדרכו של הצלב, מתוך נכונות לקורבן, לחיקוי המשיח (imitatio Christi) ולמות קדושים. עולם הדימויים המשתקף בכתובות העבריות משקף תמונת מראה של אותם אידיאלים, ובה הקדושים היהודים משתווים לצלבנים ואף עולים עליהם בנכונותם למסור את נפשם.

יש אפוא הרואים בויקה שבין עולמם הדתי של היהודים לבין זה של הנוצרים בתחילת המאה ה-12 מסגרת להבנת דפוס ההתנהגות הייחודי של היהודים ב-1096.²⁰ אם היהודים והנוצרים קידשו את אותו אידיאל, ההיענות לרצון האל, ופעלו, גם אלה וגם אלה, במערכת דתית ואידיאלית משותפת, אין להתפלל שבשתי החברות נוצרו דפוסים חדשים וייחודיים של אמונה ונכונות להקרבה עצמית למען קידום הגאולה. בסביבה התרבותית המשותפת אפשר להבחין בהתעוררות בוזמנית של להט דתי בקרב המאמינים בשתי הקהילות המצויות מאז ומעולם בתחרות על היותם נבחרים האל ועל מידת נכונותם להקריב את חייהם למענו. יתרה מזו, היהודים נטלו לעצמם תפקיד אקטיבי בדרימה הדתית-אסכטולוגית שנכפתה עליהם ב-1096. התנהגותם, או לפחות האופן שבו הונצחה, והניסיון להציג התנהגות קיצונית כנורמטיבית, הפכו אותם מנשואי הפעולה, כלומר, ממי שהמעשים מתבצעים בהם, למבצעים; מקורבנות – לגיבורים.

מאפייניה של ההתנהגות היהודית, ובהם הדרישה להמתנה עצמית ולהמתת בני משפחה קרובים, בכלל זה ילדים קטנים, ותיאורי ההקרבה בלשון פולחנית וטקסית, הם מן הנושאים הנדונים ביותר בספרות המחקר. לא כאן המקום לשוב ולדון בשורשי של דפוס ההקרבה שסימן לכאורה שינוי מהותי בתפיסת קידוש השם כפי שהייתה מוכרת עד אז, בזיקתו למסורת ולהלכה היהודית, ובהשפעתו על הקהילה היהודית ועל יחסיה עם הרוב הנוצרי, שעמדותיו כלפי הרדיפות נעו בין גינוי מוחלט של היהודים והצדקת הצלבנים, לבין הכרה באסונם.²¹ על מרבית החוקרים מקובלת הדעה כי יש קשר בין התנהגות היהודים לבין מערכת הזיקות ויחסי הגומלין בכלל בין היהודים לנוצרים, אך אין הסכמה על תוצאות

20 ראו הדיון במאמרו של ג' כהן, "בין היסטוריה להיסטוריוגרפיה: על חקר הגזירות וקביעת משמעותן", בתוך: מ' טוך, י"ט עסיס, ג' כהן, א' לימור, א' קדר (עורכים), יהודים מול הצלב, גזרות תנ"ז בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה, עמודים 16-31, במיוחד עמודים 22-23. המאמר נמצא במקראה.

21 על מגוון הדעות בקרב כותבים נוצרים בנוגע לרדיפות היהודים ראו מאמר של אווה הורקמפ, המנתחת לראשונה עדויות של כותבים לטיניים המתארים את האירועים כטבח חסר הבחנה וגדול ממדים, ואף רומזים כי היהודים נחשבו למרטררים על פי דתם: Eva Haverkamp, "What did the Christians Know? Latin Reports on the Persecutions of Jews in 1096", *Crusades* 7 (2008), pp. 59-86

השפעתה. כך, למשל, בנסותו להסביר את עולמם הרוחני והרגשי של יהודי אשכנז, ואת הגורמים שהכשירו את לבבות היהודים למעשים שעשו, מעמיד אברהם גרוסמן במקום הראשון מבין שבעה גורמים, את האיבה שרחשו היהודים לנצרות. איבה זו נבנתה על תשתית תיאולוגית, היינו, היריבות על הבכורה ועל "ישראל האמיתית", וניזונה לטענתו מניכור תרבותי מתמשך מן הסביבה הנוצרית, שאפיין הן את החכמים הן את פשוטי העם. שנאה ותיעוב כלפי הנצרות וסמליה, וחשש מוצדק מניצור כפוי, הם שגרמו ליהודים לעשות מעשים קיצוניים, ובלבד שלא ייטבלו.

האדרת קידוש השם וביזוי הנצרות כוונו לחיזוק אמונתם של הקוראים היהודים ולהגבחה החיץ בין הדתות (להגבחה החיץ תרמו גם, אין לשכוח, האירועים האלימים עצמם). תיאור האירועים כזירה תחרותית יהודית-נוצרית המשתקפת בשפת דימויי הנגד, וגם בביטויי המשטמה והתיעוב כלפי הנצרות וערכיה, כגון "פגר מובס" ו"בן זנונים" לכינוי ישו, או "מים סרוחים" לכינוי מי הטבילה, מלמדים גם על רובד נוסף, פולמוסי של הכרונות העבריות.²²

הכרונות העבריות והזיכרון היהודי – אירועי תתנ"ו

בתולדות ישראל²³

הזיכרון של פרעות תתנ"ו השתמר בקינות שנאמרו בבתי הכנסת של קהילות אשכנז, ובכתבי היד של הכרונות שהועתקו באירופה הטרנס-מודרנית, ומאוחר יותר יצאו לאור בדפוס. מקור חשוב למידע על האירועים היה תיאורו של ר' יוסף הכהן רופא, בספרו עמק הבכא מאמצע המאה ה-16. להלן תחילת דבריו:

ויהי בימי פיליפי בן אינריקו מלך צרפת, וילך פידרו אירמיטה ירושלימה, וירא בסבלות הערלים אשר נמצאו שם, וישב ויספר לאחיו בשנת ד"א ותתנ"ו היא שנת צ"ו ואלף, ויתנדבו מלכי הערלים ללכת להלחם בארץ יהודה וירושלים, ויתלקטו מכל הארצות עם רב אשר לא יספר, אנשים ונשים אשר נדבם לבם ללכת, ותהי השנה הנמהרה ההיא עת צרה ליעקב בארצות הערלים בכל המקומות אשר נפוצו שם, ויקוצו בחייהם בעת ההיא, וימצאום צרות רבות ורעות, כי קמו עליהם הפוחזים האלה אשכנזים וצרפתים היוצאים לצבא, גוי עז פנים אשר לא ישא פנים לזקן ונער לא יחון, ויאמרו ננקום נקמת משיחנו מאת היהודים, ונכחידם מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד, או יבחרו להם אלהים חדשים ויהיו כמונו, אחר נלך.²⁴

22 יובל, "הנקם והקללה, הדם והעלילה", ציון נח (תשנ"ג), עמודים 33-90. המאמר נמצא במקראה בעברית.
23 כדי להימנע מחזרה על דברים שכתבו חוקרים מובהקים של הנושא, מומלץ לקרוא בצמוד לפרק זה את מאמרו של ג'רמי כהן, "בין היסטוריה להיסטוריוגרפיה: על חקר הגזירות וקביעת משמעותן". המאמר נמצא במקראה בעברית.

24 ר' יוסף הכהן רופא, עמק הבכא, ספר הקורות והתלאות אשר עברו על בית ישראל, קרקוב, 1895 (1558).

על סמך הידוע במאה ה־19 ניסחו היסטוריונים יהודים בני אותה המאה את עמדתם בנוגע לפרעות. המשפיע שבהם היה צבי (היינריך) גרץ (1817–1891), ממובילי המפעל ההיסטורי של חוכמת ישראל, שהטביע חותם עמוק על הדרך שבה נתפסו אירועי תתנ"ו בתקופתו ואחריה. גרץ הסתמך בעיקר על חיבורו מן המאה ה־12 של אליעזר בר נתן שפרסם בגרמנית אהרון (אדולף) ילינק בשנת 1854.²⁵ גרץ, שמעון דובנוב (1860–1941) ואחרים קבעו את הגישה שאימצו דורות של היסטוריונים אחריהם:

לקראת סוף המאה ה־11 התרחש בזירה אחרת הניסיון הראשון למאבק בין הנצרות לבין האסלאם, בין אירופה לאסיה, מאבק שהוביל את תולדות העולם בדרכים חדשות והוסיף דף נוסף דם לתולדות היהודים. קינותיו המרגשות של פטרוס מאמיין על היחס לעולי הרגל לירושלים, אשר מצאו להן הד כביר בוועידת הכנסייה בקלרמון, עוררו את החסידות הנוצרית, האבירות הרומנטית, השאפתנות, תאוות הבצע, ורגשות רבים אחרים, אצילים ושפלים, למסע צלב. הפוליטיקה השתלטה על הדבר, כדי להשיג מטרות קטנוניות וצרות אופקים. באה עת של קידוש השם, אך את קידוש השם הגדול ביותר סבלו יהודי גרמניה, שמצאו שוב הזדמנות נרחבת להעיד על אמונתם בדמם. נקודת מפנה זו בהתפתחות האנושות, שבאה עם מסעי הצלב, אכן היטיבה בעקיפין גם עם היהדות, אך השפעתה הראשונית הייתה שלילית.²⁶

מעניין לקרוא קטע זה בתרגומו של המלומד בן המאה ה־19 שאול פנחס רבינוביץ (שפ"ר), שתרגם את ספרו של גרץ בשנות חייו האחרונות של גרץ ובתמיכתו:

באחרית המאה ה־11 למנין הנוצרים החלה המלחמה הניצחת, מלחמה כבדה, רבה וכבירה, מלחמת שני איתנים מצוקי ארצות הישוב – מלחמת נושאי דגל התורה הנוצרית במאמיני התורה האסלאמית, המלחמה הנוראה והאיומה בין אירופה ואסיה אשר הרעשה ארצות על יושביהן ותעמיד את התולדה האנושית בדרכים חדשים, אך גם בספר התולדה הישראלית הוסיפה עוד דפים אחדים כתובים בדם ודמע. יללת הנזיר פטר איש אמיינס ואנחותיו המרות, על העושק והמרוצה אשר בני דת מחמד עושים לחסידי הנוצרים העולים ירושלימה להשתטח על קבר גואלם ומשיחם, מצאו להם הד בלבות אלפי הנוצרים אשר נאספו באו ליום הכנסייה בקלירמונט אשר בצרפת. הקולות והאנחות האלה העירו וילהיבו את רגשות החסידות, את רגשות הגבורה והאבירות והאצילות המתלבשת בדמיון, וחפץ אביר לגדולות ונפלאות. הקולות

²⁵ אהרון יעללינק, קונטרס גזירות תתנ"ו לרבינו אליעזר בר נתן הנודע בשם הראב"ן, ליפציג, 1854. לחיבור יש גם כותרת גרמנית: Adolph Jellinek, *Zur Geschichte der Kreuzzüge Nach handschriftlichen hebräischen Quellen*, Leipzig, 1854.

²⁶ Heinrich Graetz, *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, Leipzig, 1896, vol. 6, p. 99. גרץ מת ב־1891; הוא כתב לפני פרסומן המלא של הכרוניקות העבריות ב־1892. ספרו נכתב בגרמנית ותורגם לעברית לראשונה בשנות חייו האחרונות בידי שאול פנחס רבינוביץ, וגרץ סמך ידיו על התרגום. ראו להלן.

והאנחות האלה עוררו וילהיבו רגשי דת, רגשי עוז וגבורה ושאיפה לכבוד גיבורים במלחמת חובה ומצווה לשם האמונה, ועם זה גם תאוות ההון והעושר ובצע מעשקות וכהנה וכהנה, המון יצרי לב ורגשי עז, טובים ורעים נאים ומגונים. ומכל המון יצרי לב השונים ומשונים, החפצים הרבים שהתרוצצו בלב בני המערב, קם ויהי החזיון הגדול והאדיר, וגם הנורא והאיום באחרית המאה הזאת "חזון מסעי הצלב". הפוליטיקה תקפה בעצומיה את האמונה ותעש אותה לכלי שרת וכלי חפץ, להשתמש בכלי קודש זה להשיג תכלית ומטרות קטנות ושונות, וחפצים דרושים רק לה. לאומה הישראלית הפוזרה בארצות אירופה המערבית הגיעה תקופת מסירות הנפש של קידוש השם המיוחד. ובקידוש השם לקחה חבל ביתר שאת ויתר עוז כנסת ישראל יושבת קיסרות אשכנז. יהודי אשכנז כרתו שנית את בריתם, את תורת אבותיהם עלי זבח וטבח אשר הכינו להם נוסעי הצלב הראשונים. אמנם כן, הרעמים והרעשים, המאורעים הנוראים מרגיזי ארצות, מרעיש תבל ומלואה "מסעי הצלב" הביאו באחרית הימים בעקבותיהם תוצאות רבות עלילה אשר נתנו פנים חדשות לישובו של עולם האנושות, וחברת האדם החלה לדרוך בנתיבות חיים חדשים. אחרי כן, התוצאות האלה היו רבות עלילה וגם טובות ליהדות בגלגולי המעשים ותולדות תולדותיהן, אך לראש וראשונה הביא מסע הצלב חרב הרג ואבדן כנסת ישראל שבארצות המערב.²⁷

למדנותו של גרץ ניכרת היטב לכל אורכו של הפרק שכותרתו "מסע הצלב הראשון וצרותיו". הרצאת דבריו כוללת נושאים המודגשים כאז כן היום בחקר מסעי הצלב: האיסור להעביר יהודים על דתם, הפרכת ההאשמה כאילו ליהודים עצמם היה חלק בצרות שבאו עליהם בשל עיסוקם במתן הלוואות בריבית קצוצה (ועל כך מעיר גרץ "המשפט הזה הוא באמת זיוף התולדה"), ורגישות למכלול מניעיהם של הפורעים הנוצרים. עם זה, גרץ נסמך מאוד על הכרוניקה היחידה שהייתה ידועה לו, זו של אליעזר בר נתן. הוא מצטט הרבה ממנה ואף מוסיף תוארי גנאי ותיעוב כלפי הפורעים, שאותם הוא מזהה במובהק כאספסוף פרוע ומוסת, לעומת השליטים והאצילים שזכרו ברובם את חובת ההגנה על היהודים.

לדעותיו של גרץ הייתה השפעה עמוקה ומתמשכת.²⁸ חיבורו השפיע גם על הספרות הפופולרית שנכתבה למען קוראי עברית משכילים בראשית המאה ה-20. כך, לדוגמה, עמדתו משתקפת היטב אצל שמעון ברנפלד, בסיכום ספרו על תולדות מסע הצלב:

על תולדות עם ישראל באלו המדינות השפיעו מסעי הצלב במידה מרובה, אם כי כידוע הייתה ההשפעה הזאת לרעת היהודים בגרמניה, צרפת ואנגליה ובכל המדינות

27 צבי גרץ, דברי ימי ישראל מיום היות ישראל לעם עד ימי הדור האחרון, תרגום: שאול פנחס רבינוביץ, ורשה, 1894, חלק רביעי, עמודים 105-106. תרגום נוסף: צ' גרץ, דברי ימי ישראל, תרגום: ש"א קמנצקי, כרך רביעי, תל אביב, 1950, עמוד 59.

28 החיבור זכה להדפסות רבות, לתרגומים ולעריכות שהתאימו אותו לקהלי קוראים שונים, לרבות מהדורות מנוקדות ומאוררות, שנדפסו בישראל במהלך שלושת העשורים הראשונים לאחר הקמתה.

המחבורות לממלכות האלה. השנאה לישראל הייתה במציאות גם קודם מסעי הצלב, אולם עד סוף המאה ה־11 החזיקו עוד היהודים מעמד בחברה המדינית [...] רק בסיבת המהומות האלה, אשר ברובן היו תולדות התנועה הדתית ההיא, ירדו יותר ויותר במצבם המדיני, ומני אז לא נתבצר להם עוד מקום בחיי החברה לעמוד עליו.²⁹

בביקורת על ראיית אירועי תתנ"ו כקו פרשת מים בתולדות עם ישראל וכאבן פינה בהיסטוריה של האנטישמיות, נטען שגישה זו משקפת את דעתם של מלומדי המאה ה־19 שהושפעו מן ההתעוררות הלאומית באירופה אשר חזרה ובדקה את ההיסטוריה של כל עם ועם; החוקרים היהודים מצאו ממצא דל ותירצו אותו בטרואמת תתנ"ו, תוך הגזמה במידת השפעתה. ואולם גם חוקרי תולדות ישראל שהסתייגו מן "ההיסטוריה הבכיינית" ונטייתה להציג את תולדות עם ישראל כסדרה ארוכה של תלאות וייסורים, ובראשם שלום בארון (1895–1989), ראו באירועי תתנ"ו נקודה מכרעת בהיסטוריה של היחסים בין יהודים לנוצרים, מימי הביניים ועד העת החדשה:

מבחינות רבות שנת 1096 היתה נקודת מפנה בתולדות היהודים. שובל הדם והחורבות העשונות שנותרו בקהילות היהודיות מצרפת ועד ארץ ישראל, מעשי ידי ההמון הצלבני יותר מאשר הצבא הסדיר, העמיד זו הפעם הראשונה את העם היהודי, שונאיו וידידיו כאחד, על מידת אי־יציבותו של מעמד היהודים בעולם המערבי. [...] מאז מסע־הצלב הראשון קיבלו הרדיפות האנטי־יהודיות אופי מידבק ומסוכן, אשר התדרדר בתקופות קשות לפסיכוזה המונית שעברה את הגבולות הלאומיים. לפיכך, הטבח מ־1096–1099 ולא כל כך מספר האבידות הוא שהשאיר חותם עמוק על טיב הערכת היחסים שבין יהודים ונוצרים. חוסר ביטחון והפקעה שהיו עד אז רק מושגים מופשטים אשר נגעו לחייהם של יהודים יחידים בצורה מוגבלת מאוד, נעשו מעתה לנושא מרכזי של כל האנשים החושבים, משני המחנות.³⁰

הדעה הרווחת כיום שונה. רוברט חזן סיכם כך:

לכן יכולים אנו לסכם בצורה הוגנת ולומר כי מספר הקורבנות בעקבות גזרות תתנ"ו, עם כל הצער שבדבר, נפל בהקפו מזה של ההתפרצויות האלימות נגד היהודים שאירעו לאחריהן. יתר על כן, באותה מידה גם השפעתה הישירה של האלימות הייתה מוגבלת. דווקא בהקשר זה יתכן שאפשר ללמוד רבות מן העובדה שהאוכלוסייה היהודית המשיכה

29 שמעון ברנפלד, תולדות מסעי הצלב משנת ד"א תתנ"ו ועד שנת תתק"ץ, ורשה, 1914, עמוד 244. ברנפלד (1860–1940) היה סופר ופובליציסט, מתלמידי חוכמת ישראל בברלין ומן הפוריים בכותבי ספרי היסטוריה פופולריים בעברית. בספר הדמעות: מאורעות הגזרות והרדיפות והשמדות, ברלין, 1923, שהתפרסם כשלושים שנה לאחר הופעתן של הכרוניקות העבריות בדפוס, הביא ברנפלד קטעים ארוכים מן החיבור של שלמה בר שמשון, וארגן בהם את האירועים מחדש על פי סדר כרונולוגי (ספר הדמעות, עמודים קמג–קצב). 30 שלום בארון, היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, תרגום: צבי ברס, כרך שני, חלק ה, רמת גן, 1972, עמוד 67.

לגדול ברחבי העולם הנוצרי המערבי, אפילו באזורים שנפגעו ישירות מאלמותם של הצלבנים. העובדה שיהודים היו מוכנים להתיישב באזורים שבהם אירעו ההתקפות, מעידה על כך שהשפעתן של ההתקפות הייתה מוגבלת.³¹

גם אם אכן שבו חיי היהודים למסלול חיים תקין לאחר הפרעות, ומשתמע מכך שהמתקפות עליהם היו אירוע שממדיו והשפעתו היו מוגבלים, יש לתהות מדוע הם לא זכו להגנה שציפו לה מן הרשויות הנוצריות הדתיות והחילוניות. ידוע היטב כי העמדה הכנסייתית, שהרשויות החילוניות היו על פי רוב שותפות לה, גינתה אלימות נגד יהודים ועודדה את הגנתם. עמדה זו נוסחה במכתב ששלח האפיפיור אלכסנדר ה-2 לבישופים בספרד ובצרפת בשנת 1063 ובו אסר לפגוע ביהודים החיים בין הנוצרים והסביר את עמדתה של הכנסייה הקתולית:

אנו שמחים על הדברים אשר שמענו מכם באחרונה כיצד הגנתם על היהודים החיים ביניכם, שמא ייהרגו בידי אלה שיצאו למלחמה נגד המוסלמים בספרד. לוחמים אלה, שבוודאי הניעה אותם בורות מטופשת ותאוות בצע עיוורת, ביקשו להביא להשמדתם של מי שהחמלה האלוהית הועידה לישועה עוד מימי קדם. כך, גרגוריוס הקדוש הוכיח אף הוא את מי שהוסתו להשמידם, והכריז כי כפירה היא לייחל להשמדתם של אלה המוגנים ברחמי האל, אשר, משאיבדו את מולדתם ואת חירותם, חיים בתשובה נצחית על אשמת אבותיהם ששפכו את דם המשיח, ועתה הם פוזרים בכל רחבי העולם. ודאי שעניין היהודים שונה מעניין הסרצנים. בסרצנים, הרודפים את הנוצרים ומגרשים אותם ממקומות מושבם, מוצדק להילחם. ו[אלו] הללו מוכנים להיות בכל מקום בשעבוד.³²

יש לשער כי מנהיגי הנוצרים ובישופי הערים בזמן מסע הצלב הראשון לא ששו לאפשר לגדודי צלבנים פרוצים להפר את הסדר הציבורי בקהילותיהם. אך בהיעדר תגובה מידית ונחרצת מצד הקיסר הגרמני, ששהה בזמן המהומות באיטליה, נפל נטל ההתמודדות עם אירועי 1096 על מנהיגי הערים: הבישופים והמנהיגים המקומיים. ניסיונותיהם של אחדים מהם לעצור את האלימות המתפרצת, שהתבססה בחלקה על שיתוף פעולה יעיל בין תושבים מקומיים לבין צלבנים, תועדו בכרוניקות בנות הזמן ובמרבית המקרים ניכרת אזלת ידם. בשפייר הצליח הבישוף להגן על היהודים, בוורמס ניסה הבישוף לתת ליהודים מקלט, אך בסופו של דבר לא עמד ארמונו במתקפה. בקלן ניסה הבישוף להציל את היהודים באמצעות פיזורם במקומות בטוחים מחוץ לעיר, אך בסופו של דבר הם נתפסו; במיינץ נהגו היהודים זמן מה מהגנה שנתנו המושל, הארכיבישוף, כמרים ונוצרים אחרים, וגם ניסיונות אלה כשלו. אלברט מאאכן מספר:

זמן לא רב לאחר אירועים אלה המשיכו [הצלבנים] כפי שנדרו, ובאו בהמון רב לעיר מיינץ. שם הרוזן אמיכו, איש אציל ורב כוח באזור זה, חיכה עם חבורה גדולה של

31 חזן, מסע הצלב הראשון והיהודים, עמוד 113.

Alexandri II, Epistola et Diplomata, PL 146, cols. 1386-1387 32

גרמנים לבואם של הצליינים שזרמו לשם בדרך המלך ממקומות שונים. יהודי העיר הזאת, שכבר ידעו על הטבח באחיהם והבינו שלא יוכלו לחמוק מידם של רבים כל כך, נמלטו אל הבישוף רוטהרד בתקווה להינצל, כשהם מפקידים את אוצרותיהם האין־סופיים למשמרתו ולנאמנותו, ונתנו אמון רב בהגנתו שכן הוא היה הבישוף של אותה עיר. והוא, שהיה הכוהן החשוב ביותר של העיר, שמר היטב את העושר הלא־יִיאמן שקיבל מהם, ושיכן את היהודים באולם המרווח ביותר בביתו מפני הרוזן אמיכו ואנשיו, כדי שיישארו מוגנים ובטוחים שם, במקום מגורים איתן ומוגן ביותר. אך אמיכו ושאר כוחותיו נועצו זה בזה, ועם עלות השחר תקפו בחצים ותניתות את היהודים שבאולם, שאת מנעוליו ודלתותיו שברו, והכניעו והרגו כשבע מאות איש [מן היהודים] שניסו לשווא לעמוד בפני מתקפה כזו ואלפים אנשים כה רבים. הם רצחו נשים באותו אופן, ופילחו בפי חרבותיהם ילדים צעירים מכל גיל ומין. והיהודים, אכן, בראותם כי האויבים הנוצרים תוקפים אותם ואת ילדיהם הקטנים ואינם חסים על כל גיל, קמו בעצמם זה על זה, על ילדים ונשים, אמהות ואחיות, והרגו זה את זה. אמהות לעוללים יונקים – מה נורא לספר – שיספו את גרונם בסכינים, דקרו אחרים, כשהם מעדיפים למות מידיהם שלהם מאשר להיהרג בנשקם של הערלים.³³

אמיכו ואנשיו פרצו לארמון והארכיבישוף נאלץ להימלט. גם במקום מבטחו ניסה להושיט יד, אך בסופו של דבר הוא מצוטט כאומר: "איני יכול להציל אתכם, ואלוהיכם סר מעליכם ואין רצונו להשאיר לכם שריד ופליט. ואין בידי כוח עוד להציל לעזור מעתה ואילך".³⁴ מרבית המתקפות גברו על כל התנגדות. מן הדברים עולה בבירור כי היהודים ציפו לעזרת הרשויות, ואף היו מוכנים לשלם תמורת ההגנה. ואולם רק בשפייר הם הצליחו להינצל, והבישוף אף העניש את הפורעים.

אין כל תיעוד לתגובה אפיפיורית כלשהי לפרעות. בתגובה לבקשות של היהודים פרסם האפיפיור קליקסטוס ה־2 כתב הגנה ליהודים, *Judaeis Sicut*, שחזר ואושר בידי אפיפיורים רבים ונחשב מן המסמכים החשובים בעיצוב היחס הכנסייתי ליהודים בימי הביניים. אף כי אין דבר הקושר את הבולה ישירות למסע הצלב, היא חוזרת ואוסרת, כמסמכים כנסייתיים מוקדמים ממנה, על טבילה של היהודים בכוח, על פגיעה בגופם וברכושם ועל הפרעה לפולחנם. אך יש להדגיש כי עמדתה הרשמית של הכנסייה כלפי היהודים לא השתנתה מהותית אחרי 1096. הם נתפסו כהכרח נסבל וראוי להגנה. עמדה זו הייתה ידועה מימים ימימה. אך אירועי תתנ"ו עצמם, המתקפות על היהודים בזמן ההטפה למסע הצלב ה־2, ואישורה המחודש של הבולה *Sicut Iudaeis* פעמים רבות לאחר פרסומה, מלמדים כי לעמדה הכנסייתית הרשמית הייתה השפעה מוגבלת על המציאות.

Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, 1.27, pp. 50-52 33
Haverkamp, *Hebräische Berichte*, p. 393 34

אירועי תתנ"ו בהיסטוריוגרפיה של מסעי הצלב

חוקרי התנועה הצלבנית חזרו ושאלו מדוע רדפו הצלבנים את היהודים. כל הכותבים מדגישים כי רצח יהודים או ניצורם בכפייה היה מנוגד לחוק הכנסייתי ולעמדה הנוצרית המקובלת שניסח אוגוסטינוס מהיפו, שעל פיה מקומם של היהודים בחברה הנוצרית הובטח משום שהם מעידים על אמיתותה של הנצרות, עדי האמת (testes veritatis).³⁵

בנימין זאב קדר, שבדק בדקדקנות את עמדותיהם של חוקרי מסעי הצלב בנוגע לפרעות ביהודים, הבחין בשש גישות עיקריות כלפי מעשי הטבח של 1096 הניכרות בהיסטוריוגרפיה של מסעי הצלב מן המאה ה-17 ועד ימינו. הראשונה מתייחדת בהערכה שלילית של מסעי הצלב בכלל, ורואה בפרעות ביהודים חלק מן הקיצוניות הדתית שאפיינה את התנועה הצלבנית. הגישה השוללת את מסעי הצלב בכללם כבר אינה מקובלת במחקר, אם כי השפעתה ניכרת מחוץ לעולם האקדמי. הגישה השנייה קיימת במחקר מן המאה ה-17 ועד המאה ה-20 ורואה במסעי הצלב תופעה חיובית בעיקרה, אך במעשי הרצח היא רואה סטייה מדרך הישר וניצול זדוני של הדת לעשיית מעשים נפשעים. גישה זו נטתה לייחס מקום מצומצם לפרעות ביהודים, וכן נטתה להבחנה ברורה בין אבירי מסע הצלב "האמיתיים" לבין הפורעים. ארבע גישות נוספות מתאפיינות בניתוח מניעיהם של מבצעי הפרעות: גישה אחת מדגישה מניעים כלכליים-חומריים ותאוות בצע. לפיה הנוצרים חסרי הפרוטה חמדו את עושרם של היהודים ופגעו בהם באמתלה דתית, כנקמה על צליבת המשיח. גישה אחרת מצביעה על עיסוקם של היהודים כמלווים בריבית, ורואה בטינה כלפיהם זרז לפגיעה בגופם וברכושם. הדגש ששמו חוקרים שנקטו גישה זו על הדימוי האנכרוניסטי של פעילותם הכלכלית של היהודים בימי הביניים הושפע בעצמו מסטריאוטיפים אנטישמיים, אך עם זה הם ניסו להדגיש כי התמיכה בפורעים לא הייתה גורפת. גישה אחרת רואה בפרעות תוצר לוואי של מאבק האיננוסטיטורה של המאה ה-11, ומבוססת על הנחה שאין לה רגליים ולפיה מצדדי הרפורמה הכנסייתית שאפו לשלול מן השליטים החילוניים את הזכות להגן על היהודים. הגישה האחרונה מתמקדת בניסיון לשחזר את תפיסת עולמם ואמונותיהם של הפורעים באמצעות קריאה מדוקדקת במקורות הלטיניים והעבריים כאחד. גישה זו מדגישה את ההיבטים העממיים של הדת הנוצרית שפרצו לפני השטח בעקבות הקריאה למסע הצלב. תקיפת היהודים נקשרה אפוא עם השאיפה לניצור המוני של היהודים או של חיסול כל הלא מאמינים, ונעשתה מתוך הלך רוח אסכטולוגי ואפוקליפטי.

נקודה מעניינת היא זיקתו של מייסד חקר מסעי הצלב בישראל, יהושע פראוור, לגישה אחרונה זו. לטענת קדר, פראוור אף הרחיק לכת וטען כי שורשיהן של הציפיות האסכטולוגיות שהובילו למעשי ההרג היו נעוצים במסורת היהודית. עוד הדגיש פראוור את

35 ראו: ג'רמי כהן, כעיוור במראה: היהודים בתפיסה הנוצרית בימי הביניים, תרגום: א' גורן, ירושלים, 2002, עמודים 37-42.

מוטיב הנקמה שניכר במעשי הטבח, שמקורו בקריאת האפיפיור לנקום באויבי הנצרות. עם זה, המאפיין הבולט ביותר בכתיבתו של פראוור הוא האופן המשולב שבו הוא מציג הן את נקודת המבט של הפורעים, הן את ייסורי הקרבנות, ולחלק מן הדברים לא נמצאו סימוכין במקורות.³⁶

פראוור כתב על צבאות הצלבנים: "חיות טרף אלה, שכבר הריחו דם יהודים, לא אבו עוד לוותר על טרפם".³⁷ משפט זה ודומים לו מעידים שהקריאה בכרוניקות העבריות מעוררת תגובה רגשית עזה; התיאורים המפורטים של הרג, התאבדות ורצח ילדים מעיקים על כל קורא. מתחילתה של כתיבת ההיסטוריה היהודית במאה ה-19 התקשו היסטוריונים מודרניים, הרואים עצמם, בדרך כלל, מחויבים לכתיבה שאין בה מעורבות רגשית, להישאר אדישים לתיאורים אלה. ריילי-סמית' קבע כי מעשי האלימות נגד היהודים "הטילו דופי" במסע הצלב הראשון, וכריסטופר טיירמן כינה את האירועים "תערובת דוחה של שחיטה אכזרית וקנאות חשוכה".³⁸

אפיונם של צבאות הפורעים כ"מסע הצלב העממי" מציג את האלימות כלפי היהודים כמרכיב של מסע הצלב, אך כחלק נפרד ממנו, ואת מבצעה כמיעוט שולי. ואולם בעצם, הקבוצה המזוהה ביותר עם המרכיב העממי של מסע הצלב, זו של פטרוס הנזיר, לא נטלה חלק בהרג יהודים, וצידה מרבית הדרך באופן מסודר למדי. שלמה בר שמשון מעיד על פטרוס הנזיר כי "הוא והאנשים אשר עמו הרבה מאוד, ללכת בדרך תעות לירושלים, והביא כתב עמו מארץ צרפת מאת היהודים כי בכל המקומות אשר ידרוך כף רגלו ויעבור דרך היהודים, שיתנו לו צידה לדרכו וידבר טוב על ישראל, כי היה כומר ודבריו היו נשמעים [...] ונתנו לכומר פידור [פטור] והלכו לדרכו".³⁹ לפי האמור, פטרוס ואנשיו הוציאו מידי היהודים כסף או ציוד למימון המסע, בתמורה לאי-פגיעה בהם. במקרה זה הדברים מעידים על קיומו של איום על היהודים, אך לא על פגיעה בנפש.

לעומת זה, דווקא גודפרי מביוון, מייצג מובהק של "מסע האבירים", המסע "הרשמי" לכאורה, מוצג כמי שנשבע למחוק את היהודים מעל פני האדמה בטרם ימלא את נדו: "בעת ההיא קם דוכוס גוטברהט שמו, ישתחקו עצמותיו, ברוחו הקשה, כי התעתו רוח זנונים, לילך עם ההולכים לתרפותם. ונשבע להרע, שלא יצא לדרכו אם לא ינקום דם התלוי בדמם של ישראל ולא ישאיר שריד ופליט ממי ששם יהודי עליו, וימלא אפו בנו".⁴⁰

36 לכל ההפניות הביבליוגרפיות ולפירוט הגישות השונות, חסידיהן והנחותיהן, יש לפנות למאמר: Kedar, "Crusade Historians and the Massacre of 1096", *Jewish History* 12 (1998), pp. 11-31. המאמר נמצא במקראה באנגלית.

37 פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל, כרך א, עמוד 101.
38 Riley-Smith, *The Crusades: A History*, p. 123; Tyerman, *God's War*, p. 105
39 Haverkamp, *Hebräische Berichte*, p. 471
40 Haverkamp, *Hebräische Berichte*, p. 295

כמו כן, דומה כי שיתוף הפעולה בין הצלבנים הפורעים לבין תושבי הערים הנוצרים מלמד שבעיני מרבית הנוצרים לא היה מדובר בתופעה שולית ונפסדת. שיתוף הפעולה בין פשוטי עם, עירוניים, כפריים, אנשי דת ואנשי אצולה מלמד, כי אין מדובר באנשים החיים בעולמות מנטליים נפרדים זה מזה וכי הבדלים מעמדיים לא בהכרח מעידים על קיומם של פערים תרבותיים גדולים בין הקבוצות השונות באוכלוסייה הנוצרית.

מרבית הכרוניקאים הלטינים שתיארו את האירועים הביעו זעזוע עמוק ממעשי ההרג שעשו היהודים עצמם, יותר מהמעשים הנוראים והלא חוקיים – מבחינה אזרחית ודתית – של הנוצרים. אלברט מאאכן תיאר בפירוט את העוולות שביצעו הנוצרים וגינה אותן. אלברט הוא הכותב הנוצרי האוהד ביותר לסבלם של היהודים והרגיש יותר מאחרים לאי־מוסריותם של ההרג והניצור בכפייה.⁴¹ אך גם הוא פותח את דיווחו ואומר כי אינו יודע אם הדברים נעשו בשל רצון האל או בשל סטייה במוחם של הפורעים; ואילו הבעת הזעזוע החריפה ביותר מצדו מופיעה בהקשר של מעשי היהודים עצמם ולא של מעשי הנוצרים.⁴² כותבים אחרים, פחות אוהדים מאלברט, ייחסו את סירובם של היהודים להיטבל ובחירתם בהתאבדות ובהרג להשראת השטן,⁴³ ואת התנהגותם של הנוצרים ללהט דתי.⁴⁴

מרבית חוקרי התנועה הצלבנית מכירים בכך שהיו יסודות בקריאה האפיפיורית ובהטפה למסע הצלב שיכלו לשמש בסיס לגילויי שנאה ואלימות כלפי מי שנתפסו כאיבי המשיח; הדוגמה הבולטת ביותר לכך היא הרעיון שיש אלימות חיובית, או התפיסה שהאהבה הנוצרית שהאפיפיור דיבר בשבחה הייתה שמורה לנוצרים בלבד. החוקרים מצביעים על מהלך שבו מסרים חיוביים לכאורה תורגמו בידי ההמונים לאיבה חסרת הבחנה.

סקירה מקיפה ומעמיקה של ההיסטוריוגרפיה של פרעות תתנ"ו, שהציגה דיון יסודי בשאלת הקשר בין הפרעות לבין מסע הצלב הראשון, נכתבה בידי ריילי־סמית' במאמר מ־1984 שהופיע בגרסה מעט שונה כפרק בספרו *The First Crusade and the Idea of Crusading*.⁴⁵ ריילי־סמית' עלה על קודמיו בטיפול המקיף במקורות הראשוניים, הלטיניים והעבריים. הוא מבחין בין הרעיון של מסע הצלב כפי שניסחו אנשי כנסייה, לבין סטיות מרעיון זה, שהפיצו מטפים עממיים חסרי אחריות ואימצו אנשים נבערים. להלן דבריו:

41 בעניין הפגיעה ביהודים יש להזכיר גם את דברי איש הכנסייה הוגו מפלביני (1140–1165) שכתב כי מעשי הצלבנים היו מנוגדים לעמדת הכנסייה וכי הפורעים התעלמו מקריאותיהם של אנשי כנסייה ומנהיגים אחרים

נגד פעולות אלה. Hugh of Flavigny, *Chronicon*, ed. G.H. Pertz, MGH SS 8, p. 474.

42 ראו תיאורו של אלברט מאאכן לעיל, בעמוד 221.

43 ברנולד מסנט בלוזיאן, "בהשראת השטן וקשיחות לבם, הרגו [היהודים] את עצמם"; Bernold of St. Blasien, *Bernoldi Chronicon*, ed. G.H. Pertz, MGH SS 5, pp. 464–465.

44 Ekkehard of Aura, *Hierosolymita*, RHC Hist. Occ. 5, part 1, pp. 20–21.

45 J.S.C. Riley-Smith, "The First Crusade and the Persecution of the Jews", *Studies in Church History* 21 (1984), pp. 51–72; Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*

במה שזכה לכינוי "השוואה הראשונה", מרבית החילות הללו [הצלבנים] החלו את מסעם בפרעות ביהודי אירופה. בין דצמבר 1095 ליולי 1096 התרחשו אירועים אחדים שגרמו ייסורים כה רבים לעם היהודי, עד כי שמועות עליהם הגיעו למזרח עוד לפני הצלבנים, וליבו להט משיחי בקרב הקהילות היהודיות שם. קינות לזכר המרטיירים הגרמנים נישאות בבתי הכנסת עד עצם היום הזה.

ההתפרצויות הראשונות התרחשו, ככל הנראה, בצרפת זמן לא רב לאחר ההטפה למסע הצלב. על כך מעיד מכתב המזהיר מפני האיום הממשמש ובא, שכתבו הקהילות היהודיות בצרפת לאחיהן בחבל הריין. ייתכן כי הרדיפות נפוצו ברחבי צרפת, אך פרטיהן אבדו עם השנים, למעט שני אזכורים של מהומות אנטי־יהודיות שפרצו ברואן בקרב המתגייסים למסע הצלב. יש עדויות רבות יותר על האירועים בחבל הריין. ב־3 במאי התרגשה הסערה על הקהילה היהודית בשפיר, שם התאסף צבאו של אמיכו מליינינגן [פלוגהיים]. אמיכו צעד צפונה לוורמס, שם החלו מעשי ההרג ב־18 באותו חודש, ואחר כך למיינץ, שם ככל הנראה חברו אליו שוואבים נוספים בפיקודו של הרוון הרטמן מדילינגן־קיבורג, וכן צבא של צלבנים צרפתים, אנגלים, פלמים ולוריינים. בין 25 ל־29 במאי הקהילה היהודית במיינץ הוכחדה כליל. משלב זה נעשה בלתי אפשרי להתחקות בוודאות אחר תנועות הצלבנים, שאינן ברורות לגמרי בשום שלב. חלק צעדו צפונה לקלן, שם כבר התפזרו היהודים בין היישובים הסמוכים. במהלך יוני ובתחילת יולי הם ניצודו והושמדו. קבוצה אחרת של צלבנים צעדה, ככל הנראה, דרום־מערבה לכיוון טריר, ואחר כך למץ, שם נמשכו מעשי הטבח. במהלך מאי, צבא צלבני נפרד, ככל הנראה זה של פטרוס הנזיר, כפה את הטבילה על כמעט כל הקהילה היהודית ברגנסבורג. הקהילות בווישהראד⁴⁶ ופראג סבלו גם הן, ככל הנראה, מידם של אנשי חילו של פולקמר.

מקובל להניח כי צבאות אלה היו מורכבים ברובם מכנופיות איכרים לא ממושמעים, בשונה מצבאות האבירים שיצאו מאירופה מאוחר יותר באותה שנה. אמנם, בני התקופה נטו לתרץ את כישלונותיהם ואת חוסר הרסן שלהם במספר הגדול של פשוטי העם, עניים, נשים וילדים בשורותיהם; אכן היו ביניהם יותר לא לוחמים מאשר בחילות שיצאו למסע מאוחר יותר, ואין ספק כי היו בקרב אוכלוסייה זו גם גורמים מפוקפקים או חסידי כתות מוזרות. ואולם הם היו רחוקים מלהיות לא מקצועיים כפי שתוארו. ידוע לנו אך מעט על אודות צבאותיהם של פולקמר או גוטשלק. צבאו של ולטר סנסאבואר היה מורכב כמעט אך ורק מחיילים רגליים. צבאו של פטרוס הנזיר נראה כקבוצת צליינים־חמושים בסגנון הישן, עם נציגות כנסייתית רבה בקרבו. אמנם, פטרוס התקשה מאוד להשתלט על הכוחות שלו בבלקן ובאסיה הקטנה, אך

46 בכרוניקה של שלמה בר שמשון היא מכונה "בושל" ובתרגומים לאנגלית נכתב Wessili. ראו: Haverkamp, *Hebräische Berichte*, p. 467

התנהלותו מאוחר יותר במהלך מסע הצלב הייתה עתידה להוכיח כי הוא היה הרבה יותר ממשלהב-אספסוף חסר כישורים. נראה כי כל מפקדי החיל שלו, גוטפריד בורל (Godfrey Burel) מאטמפ (Étampes), ריינלד מברואה (Raynald of Broys), ולטר פיץ-ואלרן (Walter fitz-Waleran) מברטיי (Breteuil), ופולכר משרטר, היו אבירים מנוסים: פולכר היה עתיד לסיים את ימיו כאדון חשוב בנסיכות אדסה. זאת ועוד, לצבאו של פטרוס גלווה כוח חזק של אצילים שוואבים בהנהגת הרוזן הפלטיני⁴⁷ הוגו מטיבינגן (Hugh of Tübingen) והדוכס ולטר מטק (Walter of Tegk). כוחותיו של אמיכו אף הם לא היו זניחים בגודלם. אמיכו היה אציל חשוב מדרום גרמניה, וכך גם הרוזן הרטמן מדילינגן-קיבורג. התלוו אליהם ככל הנראה הרוזנים של רטלן (Rötteln), צוויברוקן (Zweibrücken), סלם (Salm), ופירנברג (Vierenberg), ועמם האדון של בולנדן (Bolanden). צבא הצלבנים הצרפתיים, האנגלים, הפלמים והלוריינים שפגש את אמיכו במיניץ, היה, כך על פי אחד הדיווחים, גדול ומצויד היטב. צבא זה היה נתון לפיקודה של קבוצת אנשים בעלי שיעור קומה: קלרמבולד מוונדיי (Clarembold of Vendeuil), תומס ממרל (Marle) אדון קוסי (Coucy), ויליאם "הנגר" ויקונט מלן, ודרוגו מנֶל (Nesle). בעצם יש מקום לתהות אם אנשים אלה הובילו חיל חלוץ צרפתי.

לאחר התפרקות כוחותיו של אמיכו, הם הצטרפו להוגו מוורמנדואה (Hugh of Vermandois) אחיו של מלך צרפת, והמשיכו במסעם מזרחה. מסע הצלב של קלרמבולד מוונדיי ותומס ממרל ראוי לציון, ותומס ניהל קריירה ססגונית ואלימה לפני מותו כרוזן אמין ב־1130. ויליאם "הנגר", שלחם בעבר בספרד, אכן ברח בפחד בעת המצור על אנטיוכיה, אך לבסוף התיישב בנסיכות זו כבעל נחלה. דרוגו מנֶל, בן למשפחה צרפתית ידועה, הצטרף לבלדווין מבולון (Baldwin of Boulogne) והלך עמו לאדסה ואחר כך לירושלים. לפיכך אי-אפשר לאמץ את ההשקפה המנחמת, הגורסת כי היו אלה כנופיות של איכרים פשוטים שרדפו את היהודים וכשלו נחרצות בבלקן. בצבאות אלה היו צלבנים מכל חלקי אירופה המערבית, והובילו אותם מפקדים מנוסים.

ברור כי דאגתם לאספקה הובילה אותם שוב ושוב להתנהלות פזיזה באזור הבלקן, אם כי דאגה זו מובנית בצבאות שהיו ככל הנראה גדולים מאוד. אמנם, הם נכנסו לאזור הונגריה כשבידיהם כסף מזומן למכביר, אך הם יצאו לדרכם מוקדם מדי, לפני הקציר הטוב של אותו קיץ, שצייד את ההולכים בעקבותיהם בשפע של תבואה שהספיקה לשלבים הראשונים של המסע, ולפני שהשלטון הביזנטי, שלא ציפה שהצבאות המערביים יגיעו כה מוקדם במהלך השנה, הספיק להכין להם את הדרך כראוי.

להיטותם אחר כסף מזומן נחשפה באופן שבו נהגו ביהודים בעת שעזבו את מערב אירופה. אמנם, רוב הדוגמאות המופיעות בכרוניקות העבריות המתארות את הרדיפות

47 אציל גבוה שהיו לו בנחלתו סמכויות דומות לאלה של המלך, ובסמכות המלך. מקור המונח comes בימי הביניים המוקדמים; palatinus, רוזן בארמון המלכות.

מייחסות את תאוות הבצע לא לצלבנים אלא לבישופים, לפקידיהם ולעירוניים, שנטלו שוחד בתמורה להבטחות להגן על הנרדפים, שלא הצליחו לממשן, אך אין ספק כי הצלבנים תבעו כספים מן הקהילות היהודיות בערים שהיו על מסלול מצעדם, וברור כי דרישות אלה היו מעשי סחיטה משולבים באיומי אלימות. כאשר בראשית חודש אפריל בא פטרוס הנזיר לטריר, הוא הביא עמו מכתב מיהודי צרפת ובו ביקשו מבני דתם בכל מקום לצייד אותו באספקה; בתמורה, כך נאמר, הבטיח פטרוס לדבר טובות על ישראל.

בואו והטפותיו עוררו פחד בקרב קהילת טריר, והדבר מרמז כי הייתה נימה אנטישמית בדרשותיו. יהודי מיינץ קיוו לשווא לפייס את אמיכו בכך שהגישו לו מכתבים דומים וכסף. ייתכן כי האמונה המוטעית שלפיה החוק הקנוני מתיר הפקעת נכסים השייכים לכופרים עמדה ברקע הצטרפותם של הצלבנים לתושבי המקום בביות הרכוש היהודי בערים שבהן נעדר טבח; במיינץ הם אף השליכו כסף מן החלונות במטרה להסית את דעת האויבים ולעכבם ממעשי הטבח. בעיני כותב בן הזמן [אלברט מאאכן], לא היה כל ספק כי הפוגרומים⁴⁸ הונעו מתאוות בצע. בכתבו על האסונות שפקדו אותם בבלקן הוא העיר כי "מאמינים כי יד אלוהים פועלת נגד הצליינים, אשר חטאו לנגד עיניו במעשי טומאה וניאוף גדולים, וטבחו ביהודים הגולים, שאכן הם מתנגדי המשיח, [יעשו זאת] מבצע כסף יותר מאשר בשם הצדק האלוהי".

עם זה, במהלך הפוגרומים העדויות לכוונה לנצר, גם בכוח, רבות יותר מהכוונה לבוז. בכל מקום נעשו ניסיונות לכפות את הנצרות על היהודים, ששמעו כי הצלבנים מתכוונים להציע להם בחירה בין התנצרות למוות, וכי הם שואפים "להכחידם מגוי": מחבר נוצרי [אקהרד מאורה] אישר כי מטרתם של הצלבנים הייתה "להשמיד או לנצר". בתי כנסת, ספרי תורה ובתי קברות חוללו. הנוצרים נקטו לפרקים שיטות טרור: במהלך הרדיפות בעיר מרס (Mörs), ליד קלן, הם טבלו את חרבותיהם בדם בעלי חיים כדי לזרוע אימה ביהודים, כדי שיחשבו כי מעשי רצח כבר התבצעו. בכל יישוב שהיה נתון לרדיפות, יהודים נטבחו כאשר סירבו להמיר את דתם, עד כי בייאושם, רבים נטלו את חייהם, או העדיפו למות מידי בני קהילתם, כדי להימנע מטומאה. מי שנכנעו ונטבלו, זכו לחנינה. באוטוביוגרפיה שלו מספר גיבר מנוזן על נזיר מלומד שהחל את חייו כילד יהודי צעיר ברואן. בנו של הרוזן של אֶה (Eu) לקח אותו לאימו, הרוזנת הליסנדה (Helisende), וכך הצילו. היא שאלה את הילד אם הוא חפץ להיטבל, וכאשר הוא היה מיוחד מכדי להתנגד, היא מיהרה להטבילו. הוא קיבל את השם ויליאם ונשלח כפרח נזורה למנזר ז'רמה הקדוש מפלי (Saint-Germer-de-Fly) כדי למנוע את חזרתו להוריו.⁴⁹

48 כך במקור האנגלי. בעברית נהוג להשתמש במילה פרעות ולא "פוגרומים" שהוא מונח אנכרוניסטי.
49 סיפור זה הוא חלק מן האירועים ברואן שתוארו לעיל.

ניצור בכפייה היה כמובן מנוגד לגמרי לחוק הקנוני, ואנשי כנסייה מלומדים היו ללא ספק מודעים לכך. במהלך מאות שנים חזר ונשנה העיקרון שלפיו לעולם אין לכפות את האמונה על כופרים, ובייחוד יהודים, אלא רק לשכנעם באמצעות ההיגיון. אלברט מאאכן כתב על הרדיפות של 1096, "האל הוא שופט צדק, ומצווה כי איש לא יובא נגד רצונו תחת עולה של האמונה הקתולית". על פי קוסמס מפראג [הבישוף של פראג] "בידעו כי [ההטבלות בכפייה] מנוגדות לחוק הקנוני, ובהיותו קנאי לצדק, ניסה ללא הצלחה, כיוון שלא זכה לסיוע, לאסור זאת עליהם, שמא יוטבלו היהודים נגד רצונם".

בעצם, מרבית הבישופים ניסו להגן על היהודים, בהכניסם אותם לארמונותיהם המבוזרים, ובשפייר, מיינץ וקלן פיזרו אותם בין הכפרים שלהם באזור. הבישוף של שפייר הצליח במיוחד: הוא כלל לא ניסה לשכנעם לכפור בדתם ואף נקט אמצעים חריפים נגד אנשי העיר. הבישוף של פראג גם הוא פעל נחרצות [נגד הפורעים], אך בהצלחה פחותה. הארכיבישוף של מיינץ התחיל טוב, אך נחלש מול האספסוף ובהמשך ניסה לנצל את פחדם של היהודים כדי להמיר את דתם, וכך עשה גם הארכיבישוף של טריר. כמרים אחדים במיינץ ובקסנטן (זנטש, Xanten) ניסו גם הם לנצל את המצב כדי לעשות נפשות אך ודאי שאין להשוות זאת לניצור בכפייה.

הכמורה הבכירה הכירה היטב את החוק הכנסייתי ולכן לא סביר שמטיף אחראי כלשהו היה מעלה לפני המאמינים את האפשרות שהם יוצאים למלחמת המרת דת.⁵⁰ גם אם אפשר שחלק מן המטיפים העממיים לא היו מרוסנים, שהרי ראינו למשל כי ייתכן שפטרוס הנזיר השתמש ברטוריקה מסוכנת, וכי הרעיון של התפשטות הנצרות בהחלט היה נפוץ באותה עת, בכל זאת, מרבית המשתתפים במסע הצלב לא ראו בו מלחמת מיסיון. עם זה, יש שני הלכי רוח העולים מהקריאה במקורות ומספקים הסבר לפוגרומים.

האחד הוא הקושי שהיה לצלבנים להבחין בין יהודים למוסלמים כאויבי האמונה. בצרפת דווח כי הם אמרו כי "אין זה צודק שהיוצאים להילחם נגד המורדים בישו, יתירו לאויבי המשיח לחיות על אדמתם". ברואן, אנשים שבאו לעיר כדי להתגייס למסע החלו לומר: "אנו רוצים לתקוף את אויבי האל במזרח לאחר שנחצה שטחי ארץ נרחבים, שעה שלפני עינינו נמצאים היהודים, שאין עם העוין את האל יותר מהם. זהו מאמץ המקדים את המאוחר!". היהודים נתפסו אפוא כאויבי הכנסייה היושבים בתוך העולם הנוצרי. עמדה זו הובילה ככל הנראה מחבר מאוחר יותר, אורדריק ויטאליס, להעיר בנוגע לצלבנים הנורמנים בדרום איטליה כי "הם החזיקו

50 יש להעיר כי עמדת הכנסייה, שאכן התנגדה עקרונית לניצור כפוי (ולא תמיד השפיעה על המתרחש במציאות), הייתה, עם זה, חד-משמעית בעניין מי שנטבל בכפייה: הוא יישאר נוצרי לנצח. ראו על כך: Kedar, "The

Forcible Baptisms of 1096", vol. 1, pp.196-197

בדעה כי היהודים, המינים והמוסלמים, שאת כולם הם החשיבו לאויבי האל, הם נתעבים באותה מידה".

הלך הרוח האחר היה מחויבות למלחמת נקם. היה קיים רצון מופגן לנקום ביהודים על הצליבה, ואחד מבני התקופה אף הבין זאת כמטרת מסע הצלב.⁵¹ צלבנים בצבא הצרפתים, האנגלים, הפלמים והלוריינים שפגשו במיינץ את אמיכו, הצהירו כי הפוגרום היה ראשית שירותם נגד אויבי האמונה הנוצרית. צלבנים גרמנים הכריזו על כוונתם לפנות את הדרך לירושלים, שראשיתה ביהודי חבל הריין: סופר כי רוון בשם דיטמאר אמר כי הוא לא יעזוב את גרמניה בטרם יהרוג יהודי. היהודים שמעו שמועה שהריגתם מבטיחה אינדולגנציות,⁵² וכי אחיהם נטבחו בשם המשיח.⁵³ אף ייתכן כי משקעים של רגשות נקם נחשפו גם לקראת סוף מסע הצלב, אם כי נראה בהמשך כי היהודים בארץ ישראל לא זכו ליחס כה גרוע כאחיהם באירופה: בשלב זה היו הצלבנים מיצוט זר, והחשש מפני כוחם של המוסלמים בוודאי האפיל על רגשות עוינים שהם חשו כלפי היהודים. עם זה, דוות כי טנקרד (Tancred) בחר לפדות יהודים בעבור 30 מטבעות כסף כל אחד.⁵⁴

ברור כי במסגרת שאיפת הנקם, צלבנים רבים לא הבחינו בין מוסלמים ליהודים והתקשו להבין מדוע אם הם נקראו להילחם במוסלמים, אל להם לרדוף את היהודים. אם היה עליהם לעשות צדק ולנקום פגיעות בישו, ובהן כיבוש אדמתו 450 שנים לפני כן, מדוע לא יכלו לנקום גם את הצליבה, שפגעה בישו עצמו? היהודים דיווחו על צלבנים צרפתים שטענו כי "הנה אנחנו הולכין בדרך רחוקה לבקש בית התרפות ולנקום נקמתנו מן הישמעאלים, והנה היהודים היושבים בינינו אשר אבותיהם הרגוהו וצלבוהו חנים [...]"⁵⁵.

הצליבה והכיבוש המוסלמי של ארץ ישראל יכלו אפוא להתבלבל במוחם של הצלבנים. בסצנה יוצאת דופן בשירת אנטיוכיה (*Chanson d'Antioche*), השיר האפי הוורנקולרי החשוב ביותר של מסע הצלב הראשון, תואר ישו התלוי על הצלב בין שני גנבים. הגנב הטוב העיר:

51 ראו דברי שלמה בר שמשון וראב"ן, Haverkamp, *Hebräische Berichte*, p. 253. אמירה זו מתבססת על דברי האנונימי ממיינץ: "ויאמרו [...] כי כל איש אשר ילך בדרך זה ויפנה דרך לעלות לקבר טמאות לצלוב, יהיה מתוקן ומזומן לתופתה"; אמירה סרקסטית שמשמעה כי הצלבנים יזכו לגיהנום.

Haverkamp, *Hebräische Berichte*, p. 261

53 השו: האנונימי ממיינץ, "ויירמו את דגליהם ויחנו סביב לבית, והתחילו לקרות ולזעוק בשם התלוי".

Haverkamp, *Hebräische Berichte*, p. 373

54 על סיפור זה והשתמעויותיו ראו: פראוור, תולדות היהודים בממלכת הצלבנים, ירושלים, 2000, עמודים 47-45.

55 שלמה בר שמשון, Haverkamp, *Hebräische Berichte*, p. 253. המשך המשפט, שלא צוטט בידי ריילייסמית: "בנקמה מהם תחילה ונכחדים מגוי ולא יזכר שם ישראל, או יהיו כמונו ויודו בבן הנידה". הדברים מופיעים בשינויים קלים גם אצל הראב"ן, Haverkamp, *Hebräische Berichte*, p. 253, ואצל האנונימי ממיינץ,

Haverkamp, *Hebräische Berichte*, p. 259

"יהיה זה צודק ביותר אם ינקמו את דמך
 ביהודים הבוגדניים המענים אותך".
 בשמעו זאת סב האדון אליו ואמר:
 "ידידי, האנשים שינקמו את דמי טרם נולדו.
 הם בוא יבואו עם חניתות פלדה,
 ויהרגו את הפגנים חסרי האמונה
 שתמיד סירבו למצוותי.
 הם יביאו תהילה לנצרות הקדושה,
 יכבשו את אדמתי וישחררו את ארצי.
 בעוד אלף שנים מהיום הם ייטבלו ויגדלו
 יביאו לכיבוש מחדש של הקבר הקדוש ולהערצתו.
 דע לבטח כי מעבר לים גזע חדש יבוא
 לנקום את דם אביו ומותו".

יש סברה כי שורות אלה נוספו לשירת אנטיוכיה בשנת 1180 בערך בידי המשורר גרנדור מדואה (Graindor of Douai). בהמשך דבריו תיאר גרנדור את חורבן ירושלים בידי הרומאים כנקמה מוקדמת על הצליבה, רעיון שמהדהדת בו אגדה מן המאה ה־8 שצוטטה במכתב אפיפיורי שזויף ביד גסה,⁵⁶ ככל הנראה כחלק מן התעמולה למסע הצלב הראשון במנזר מואסק (Moissac) שבדרום צרפת, ושולב בפואמה צרפתית מן המאה ה־12 שכותרתה נקמת האדון (*La Venjance Nostre Seigneur*). אך הרעיון כי ישו עצמו קרא לנקמה היה בהחלט נפוץ כבר בזמן מסע הצלב הראשון, שכן שלמה בר שמשון דיווח כי צלבנים אמרו ליהודים: "אתם בני אותם שהרגו את יראתינו ותלוהו על עץ, וגם הוא אומר: עוד יהיה יום שיבואו בני וינקמו דמי. ואנו בניו ועלינו לנקום נקמתו מכם, כי אתם המורדים והפושעים בו".⁵⁷

אמנם, לכנסייה הייתה תשובה לעיוות זה של מסריה, אך היא לא הייתה ערוכה להתמודד עם הכוחות שהתפרצו בעקבות הטפתה שלה. כבר ב־1063, בזמן תכנון המתקפה הנוצרית על ברבסטרו בספרד, נאלץ האפיפיור אלכסנדר ה־2 לכתוב לבישופים הספרדים ולאסור על תקיפת יהודים: "ודאי שעניין היהודים שונה מעניין הסרצנים. בסרצנים, הרודפים את הנוצרים ומגרשים אותם ממקומות מושבם, מוצדק להילחם. ו[אילו] הללו מוכנים לחיות בכל מקום בשעבוד".

בזמן מסע הצלב הראשון כבר נכלל מכתב זה באוספי החוק הקנוני של איוו משרטר; הוא היה עתיד להיכנס גם לדקרטום של גרטיאנוס, האוסף התקני של החוק הקנוני, ומסריו היו עתידיים להשתכלל תחת ידיהם של משפטנים מאוחרים יותר. כפי שהדגיש

56 על איגרת זו של האפיפיור סרגיוס ה־4 ראו לעיל, בפרק א, הערה 52.
 57 שלמה בר שמשון, 297, Haverkamp, *Hebräische Berichte*.

האפיפיור אלכסנדר ה-2, מותר להשתמש בכוח רק כדי להתמודד עם פגיעה נוכחית, וזו הייתה צריכה להיות ברורה ומוחשית: תקיפה צבאית, השתלטות על רכוש נוצרי או מרד. היהודים לא פגעו בנוצרים בהווה. יתר על כן, מעשי העבר היו רלוונטיים רק ככל שהשלכותיהם המשיכו להיות פוגעניות בהווה: כיבוש ירושלים בידי המוסלמים ב-638 היה עדיין רלוונטי רק משום שהמוסלמים המשיכו להחזיק בה. עם זה, בלהיטותם לעורר את המאמינים למה שהיה מטבעו מעשה התנדבותי ולא חלק מחובת שירות פיאודלי או צבאי – המטיפים היו מוכנים להשתמש ברעיון הנקמה, בהבינם את כוח המשיכה שהיה לו בקרב קהל היעד שלהם. הבעייתיות הטמונה במושג הנקמה נבעה מכך שהוא נגע הן לפגיעות מופשטות הן לפגיעות גשמיות. רגשות כמו "בושה" או "עלבון", יכלו לעלות בשל כל פעולה שהתרחשה בעבר, גם אם זה היה עבר רחוק מאוד. הנוקמים אינם שוכחים, והקריאה לזכור את העלבון שנגרם לישו על ידי כיבוש ירושלים 450 שנים לפני כן הזכירה להם גם את עלבון הצליבה מלפני אלף שנים. מבחינת אנשי הכנסייה לא היה טעם להתעכב על הסייגים לשימוש בכוח נוצרי בשל פגיעה בהווה, שעה שבו בזמן הם הסיטו את תשומת הלב של שומעיהם לחובותיהם הנגזרות מן הנוהג של נקמת הדם.⁵⁸

הטענות המרכזיות של ריילי-סמית' בעמודים אלה עוררו דיון מחקרי מחודש לא רק בנושא סבלם של היהודים מיד הצלבנים, אלא בעצם ההגדרה של מסע הצלב. הניתוח שלו הציג את הפרעות כחלק מן התנועה הצלבנית, גם אם ככתם עליה. דבריו המשפיעים הובילו להכרה רחבה כי אי-אפשר להתבונן במסעי הצלב רק מנקודת המבט הנוצרית, למשל, כביטוי לרוחניות כנה ודבקות נוצרית, או כחלק מהתפשטותה של אירופה, אלא גם כחלק מתולדות מערכת היחסים האלימה בין נוצרים ללא נוצרים. עמדתו תרמה לאימוצה של נקודת מבט החובקת גם את הראייה החוץ-נוצרית, ולעיסוק בשאלה מה הייתה משמעותה של הדת הקתולית בימי הביניים לא רק לנוצרים, אלא גם לשכניהם הלא נוצרים. עם זה, אופן הצגת הדברים שלו נתפס לעתים כאפולוגטי מדי, שהרי הראייה של הפרעות ככתם על מסעי הצלב מציגה את התנועה הצלבנית כתנועה חיובית בכללה, שאירועים אלה היו סטייה ממנה. הניתוח של טיירמן, למשל, את אירועי תתנ"ו מחמיר יותר עם הנוצרים ומניעיהם ומגדיר את הכסות הדתית הנוצרית של מניעי הפורעים כצדקנית ומתחסדת. הוא מבחין בין הרטוריקה הדתית המשמשת בתיאור האירועים, בטקסטים הנוצריים והיהודיים כאחד, לבין המניעים בפועל של הפורעים ומשתפי הפעולה שלהם. למניעים הדתיים אין לייחס, לדעתו, משקל מכריע, שהרי מדובר בעיקר במניעים הקשורים לכסף, לכוח ולמרות. יתר על כן, ההטפה למסע הצלב הדגישה את רעיון האלימות החיובית, את הלגיטימיות של הנקמה, ואת

58 Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, pp. 49-57. תרגום: אנה גוטגרין-וינברגר. במהדורת הספר שיצאה לאור ב-2009 נסוג ריילי-סמית' מעמדתו הראשונה בדבר מרכזיותו של רעיון הנקמה בהקשר של הפרעות ביהודים. הוא קיבל את עמדתם של מחקרים שבחנו מחדש את העדויות, והראו כי רעיון הנקמה היה מרכזי פחות מכפי שסבר. ראו עמודים 5-6 במבוא למהדורת 2009.

סבלו של ישו, וכל אלה התמזגו לכלל שנאה דתית ש"אויבי המשיח" עמדו במרכזה. אמנם, עמדת האורתודוקסיה הנוצרית מתנגדת להרג יהודים, אך זוהי עמדה אידיאלית, שלא הייתה רלוונטית בזמן האירועים, וייתכן אף שאנשי כנסייה עודדו את האלימות. לדעתו, הכינוי "השואה הראשונה" אינו הולם, שכן היהודים נרדפו גם לפני 1096; אי-אפשר לבודד את אירועי תתנ"ו, ויש לראות בהם את הביטוי הראשון, אך לא היחיד, של הרוח הצלבנית.⁵⁹

לעמדותיו של ריילי-סמית' בחקר מסעי הצלב הייתה השפעה רבה, אך ראוי להזכיר במילים אחדות גישות והקשרים נוספים. בספרו "היווצרותה של חברה רודפת" שהתפרסם לראשונה ב-1987, מציע רוברט מור לראות את אירועי 1096 במסגרת הרחבה יותר של תהליך הדרגתי שבמהלכו נעשו היהודים באירופה המערבית פגיעים יותר ויותר. לדבריו, מסעי הצלב עודדו את העוינות ליהודים וסיפקו הזדמנויות מחרידות להתפרצותה של עוינות זו, אך הם לא יצרו אותה. יש להיזהר מלראות בפגיעה ביהודים נגזרת של מסעי הצלב, שכן יש לה הסברים והקשרים חברתיים ומנטליים אחרים.⁶⁰

דייוויד ד'אברי (d'Avrey), בספרו *Medieval Religious Rationalities*, דן בפרעות ביהודים בהקשר של אופני החשיבה הדתית בימי הביניים. בדונו בחשיבה רציונלית ולא רציונלית, מביא ד'אברי את הפרעות ביהודים כדוגמה לחשיבה לא עקבית, שבה ההסטה של מניעים מעניין אחד לאחר הובילה להתנהגות לא רציונלית (כלומר, העתקה של הכעס המכוון נגד המוסלמים שמחוץ לאירופה אל היהודים שבתוכה). זהו בעיני הסבר להתנהגות, אך לא הצדקה לו. כוחה של הסתת המניעים לפעולה מעניין אחד לאחר הוא, לדעתו, אחד הכוחות החזקים ביותר בהיסטוריה. נקודה מעניינת ומעוררת מחשבה היא טענתו כי במקרים כמו "האירציונליות הפסיכולוגית" של הפורעים הנוצרים ב-1096, משימתו של ההיסטוריון היא להבין את המניעים של אנשי ימי הביניים טוב יותר משהבינו הם את עצמם.⁶¹

האם ההכללה של הפרעות ביהודים כחלק מתולדות מסע הצלב הראשון נעשתה מובנת מאליה בספרי לימוד? במקרים רבים כן, אך לא תמיד. כך, למשל, באחד מספרי הלימוד הפופולריים ביותר בארצות הברית נכתב הפרק "מסע הצלב העממי ומסע הצלב הראשון" ללא כל אזכור של הפרעות ביהודים:

בקריאות "האל רוצה!" זרמו הלוחמים הצרפתים לצבאות מסע הצלב. כך עשו גם אנשים פשוטים – איכרים, עירוניים, נשים ילדים ואף נכים וזקנים. "מסע הצלב העממי" שלהם הגיע ראשון לקונסטנטינופוליס ב-1096. ההטפה של פטרוס הנזיר הלכה עליהם קסם; "צבא" זה היה עני, לא מצויד, לא מאורגן, נעדר משמעת צבאית, מונע בפשטות

Kedar, "The Forcible", על מעשי הניצור הכפוי ב-1096 ולפני כן ראו: Tyerman, *God's War*, pp. 103-105 59
Baptisms of 1096"

Moore, *The Formation of a Persecuting Society*, p. 28-30 60

David d'Avrey, *Medieval Religious Rationalities: A Weberian Analysis*, Cambridge, 2010, pp. 7-11 61

באמונה דתית יוצאת דופן. רבים מתו עוד בטרם הגיעו לקונסטנטינופוליס, ורוב היתר מתו זמן קצר אחר כך.⁶²

הספרים הנכתבים ללומדים ולחוקרים מעצבים שוב ושוב את הדרך שבה נתפסים האירועים. הדוגמאות שהובאו לעיל מלמדות על מסלולים מקבילים שבהם נוצרים כיווני מחשבה חדשניים ופורצי דרך, בצד התמדתן העיקשת של תפיסות ותיקות ולא משתנות.

אירועי תתנ"ו – זיכרון קיבוצי וזיכרון תרבותי

התיעוד העברי של אירועי תתנ"ו הוא מקרה בוחן מעניין ליחס הדיאלקטי שבין האירועים לזיכרון. הזיכרון שעליו מתבססות הכרוניקות אינו זיכרון אוטוביוגרפי אישי של הכותבים, אלא אוסף של זיכרונות שסופרו וקובצו יחדיו; והרי גם הזיכרון האישי אינו זיכרון טהור, כך טען כבר אוגוסטינוס מהיפו, וכך מראים מחקרים פסיכולוגיים בימינו.

על היותה של הנצחת הפרעות תוצר של ההווה שבו הועלו האירועים על הכתב עמדו חוקרי תתנ"ו בדברים שמקצתם נדונו לעיל. תפיסה זו מושפעת מתובנתו היסודית של הסוציולוג מוריס הלבווקס (Maurice Halbwachs), שעסק בזיכרון הקיבוצי בהרחבה ובשיטתיות בראשית המאה ה-20.⁶³ הלבווקס ניתח את ההבדלים בין זיכרון אישי, העשוי להשתנות מאדם לאדם אף בנוגע לאותו אירוע, לבין הזיכרון הקיבוצי, שהוא ריבוי של זיכרונות המתקיים בתוך קבוצה ומונצח על ידי תוך קיום דו-שיח מתמשך של הקהילה עם עברה. ברובד אחר מצוי הזיכרון ההיסטורי, היינו הנרטיב ההיסטורי, הנכתב בידי היסטוריונים ומהווה ייצוג של העבר כאשר הוא כבר מרוחק מספיק, והוא נכתב במסגרת חקירה שיטתית של העובדות והנסיבות. על הבחנתו של הלבווקס בין הנדבכים האלה נמתחה ביקורת בנקודות שונות, למשל, באופן שבו היא תופסת את עבודת ההיסטוריון (כמנותקת מן העבר ומן ההווה) ואת ממשות העבר (כניתנת לשחזור), אופן הנתפס כיום כמיושן. ההנגדה בין הזיכרון הקיבוצי לכתובת ההיסטוריה, שמשמעה הוא הוצאתו של "ההיסטוריון" אל מחוץ לזיכרון הקיבוצי, נראית כיום מאולצת. עם זה, לרעיונותיו נודעה השפעה עצומה על חשיבתם של היסטוריונים בדורות שאחריו, בכלל זה חוקרי תולדות ישראל.⁶⁴

בכרוניקות ובקינות היהודיות על פרעות 1096 נשמעים הדיו של הזיכרון האישי, מקצתם אולי ישירות מפי הניצולים, ומרביתם נמסרו ככל הנראה בעקיפין. המידע נאסף ונערך

J.M. Bennett, C.W. Hollister, *Medieval Europe: A Short History*, 10th revised edition, New York, 2006, 62 p. 227

63 Maurice Halbwachs, *The Collective Memory*, New York, 1980, esp. chs. 1, 2 63 צרפתי וממתנגדי הנאצים. הוא מת במחנה הריכוז בוכנוואלד ב-1945. ספרו יצא לאור אחרי מותו.

64 ראו, למשל, יוסף חיים ירושלמי, זכור, תרגום: ש' שביב, תל אביב, תשמ"ח.

בחיבורים העבריים משום שהכותבים ייחסו לו חשיבות, שאילולא כתבו היו האירועים נשכחים. האירועים סודרו ונכתבו בסדר שבו בחרו הכותבים לארגנם, תוך שהם משתמשים בדימויים ובמיתוסים מוכנים ומוכרים בקהילה הזוכרת. כך נוצר מנגנון זכירה משותף, קיבוצי, שבו העבר וההווה הוסיפו להשפיע זה על זה. הכרוניקות לא רק שימרו את דבר האירועים, אלא העצימו את זכרם וקיבעו את המשמעויות שיוחסו להם באותו דור ובדורות הבאים; הן העניקו זכר למתים ודוגמה לחיים. במובן זה, הן שימרו את העבר אך גם תרמו להתגבשותו של דבר חדש, הזיכרון הקיבוצי, או אף תודעה היסטורית, כפי שסבר עמוס פונקשטיין.⁶⁵

עם הופעתה של ההיסטוריה המקצועית במאה ה-19 עוצב היחס לעבר מתוך חקירה שיטתית וביקורתית של המקורות, בכלל זה של העדויות על מסע הצלב הראשון ועל אירועי תתנ"ו. ואולם האם אפשר לראות בהתמקצעות ההיסטוריה, ולצורך עניינו כאן, בראשוני חוקרי מסעי הצלב במאה ה-19, כלאופולד פון ראנקה, היינריך פון זיבל והיינריך הגנמאייר,⁶⁶ או במלומדי חוכמת ישראל כצבי גרץ, שמעון דובנוב, משה גידמן ואחרים, כותבים הנמצאים מחוץ לזיכרון הקיבוצי? כחוקרים הפועלים על פי צו מקצועם ומתעלמים לגמרי מן ההווה? נדבך זה בתורתו של הלבווקס, שהנגיד את ההיסטוריה המקצועית לזיכרון הקיבוצי, הוא הנראה כיום מיושן מאוד, שהרי לגישתו שעה שפרטים וקבוצות יוצרים יחדיו את הזיכרון הקיבוצי, עומדים ההיסטוריונים לבדם מחוץ לכל קבוצה.⁶⁷ עמדה זו אינה מקובלת כיום. ברוח זו טענו חוקרי תתנ"ו בסוף המאה ה-20 כי הדרך שבה ניתחו גדולי חוכמת ישראל במאה ה-19 את אירועי תתנ"ו ותוצאותיהם נבעה מהצורך להסביר את מצב היהודים באירופה במאה ה-19, וגישתם עוצבה מצורך זה.⁶⁸

מן הדברים הללו עולה שאלה, שעמה נסיים את הפרק על היהודים. האם היותו של ההיסטוריון שותף ביצירת הזיכרון הקיבוצי פוגמת בעבודתו?⁶⁹ בין הזיכרון הקיבוצי לזיכרון ההיסטורי קיימות זיקות חזקות אך, לעתים, יריבות; אך זיקות אלה הופכות את רעיון הזיכרון הקיבוצי לכלי ניתוח מועיל מאוד בידי העוסקים בהיסטוריה, בזיכרון ובהיסטוריוגרפיה.

65 זאת בניגוד לעמדתו של י"ח ירושלמי, זכור. ראו: עמוס פונקשטיין, "זכרון קיבוצי ותודעה הסטורית", בתוך: פונקשטיין, תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית, תל אביב, 1991, עמודים 13-34, במיוחד עמודים 19-20.

66 ראו בפרק א לעיל ובפרק ו להלן.
67 Susan A. Crane, "Writing the Individual back into Collective Memory", *The American Historical Review* 102 (1997), pp. 1372-1385, esp. p. 1377

68 ראו במאמרו של ג' כהן, "בין היסטוריה להיסטוריוגרפיה", במיוחד עמודים 17-18. המאמר מופיע במקראה בעברית.

69 שאלה זו נשאלה גם בכיוון ההפוך: האם ההיסטוריה פוגעת בזיכרון הקיבוצי? על כך השיב בחיוב פייר נורה, שטען כי ההיסטוריה צרה על הזיכרון ומאבנת אותו, וקרא להיסטוריה מסוג חדש שתמקד לא בעבר "כפי שהיה", אלא בעיבוד המתמיד שלו, בשימוש ובמניפולציה שנעשו בו. Pierre Nora, "Between History and Memory", *Representations* 26 (1989), pp. 7-24. וראו גם: פייר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום", זמנים 45 (1993), עמודים 4-19.

מסעי הצלב והמוסלמים

במכתבו של האפיפיור אלכסנדר ה־2 משנת 1063, שנזכר לעיל, מוסברת עמדת הכנסייה בנוגע לאליםות כלפי המוסלמים: "ודאי שעניין היהודים שונה מעניין הסרצנים. בסרצנים, הרודפים את הנוצרים ומגרשים אותם ממקומות מושבם, מוצדק להילחם. ו[אילו] הללו [היהודים] מוכנים לחיות בכל מקום בשעבוד".⁷⁰

סרצנים

מקור המילה הלטינית Sarracenus אינו ידוע בוודאות. הועלתה השערה כי היא נגזרה מן המילה sharqiyyīn, צורת הרבים של המילה הערבית sharqī (מזרחי) אך אין על כך הסכמה כללית. כותבים רומיים השתמשו במילה לציון קבוצה אתנית מסוימת בחצי האי ערב, אך במאה ה־3 כבר שימש המונח לציון כל שבטי הנוודים בערב. הירונימוס במאה ה־4 טען כי הסרצנים קוראים כך לעצמם בטענת שווא כאילו הם צאצאי שרה, אשתו החוקית של אברהם, שעה שהם היו בעצם צאצאי הגר, ועל כן נכון לכנותם "בני הגר" או "ישמעאלים".

הכרוניקאים של מסע הצלב הראשון, ובייחוד ראול מקאן, פטרוס טודבודוס וריימונד מאגילר, מתארים את הסרצנים אויבי הצלבנים כפגנים העובדים אלילים שונים, ובראשם מוחמד. ראול מקאן אף סיפר כי לאחר כיבוש ירושלים בא טנקרד עם לוחמיו להר הבית, ושם, בתוך כיפת הסלע נגלה לעיניו פסל מפואר עשוי כסף ואבנים יקרות של מוחמד, והוא ציווה להשמידו מיד.⁷¹

כותבים רבים, בלטינית ובשפות הוורנקולריות של ימי הביניים, השתמשו במילה "סרצני" כמילה נרדפת לפגני. שירת רולן, חיבור בצרפתית עתיקה שזמן חיבורו כמעט חופף לכרוניקות של מסע הצלב הראשון, מתאר בפירוט רב את הפולחן האלילי של הסרצנים, ואילו שירת העלילה (Chansons de Geste) המאוחרות יותר, מציגות דימוי דומה של הפגניות הסרצנית, כאשר המילה sar(r)asin משמשת פעמים רבות באופן שרירותי לציון כל הלא נוצרים באשר הם. כך, למשל, שירת העלילה מן המאה ה־12, *Floovant*, מציגה את כלוביס מלך הפראנקים (מת ב־511) כמי "שהיה במשך 26 שנים מלך הסרצנים", בטרם התנצר.⁷² המילה "סרצני", שהייתה במקורה ריקה מתוכן דתי, נהפכה לסמן של שונות דתית.

Alexandri II Epistola et Diplomata, PL 146, cols. 1386-1387 70

71 ראו: אורה לימור, אלחנן ריינר, מרים פרנקל (עורכים), עלייה לרגל: יהודים, נוצרים, מוסלמים, פרק ה.

La Chanson de Floovant, ed. F. H. Bateson, Geneva, 1938; Slatkine Reprints, 1973, lines 6-7 72

במכתבו של האפיפיור תואם היחס למוסלמים את התפיסה שהנחתה את החשיבה הנוצרית, המבוססת על התפיסה הרומית, שמלחמת מגן היא מלחמה מוצדקת, וכי מותר להגיב על אלימות באלימות (vim vi repellere licet). המכתב מעיד על האופן שבו הובנה תפיסה זו בהקשר הגיאוגרפי-פוליטי של המאה ה-11. הלחימה הנוצרית מוצדקת בשל הפגיעה בנוצרים בהווה, והמוסלמים בספרד ובאגן הים התיכון סיפקו עילה שהצדיקה את המלחמה נגדם. ההבחנה שהבחין האפיפיור אלכסנדר ה-2 בין היהודים למוסלמים, כלומר, שהמוסלמים הם אויב פעיל ומידי, ואילו היהודים עושים לנוצרים שירות בעצם קיומם בכל מקום, היא בדיוק ההבחנה שממנה התעלמו הנוצרים בזמן פרעות תתנ"ו.⁷³

בנוגע למוסלמים לא היו פערי תפיסה מסוג זה. האפיפיור עצמו הכריז כי המלחמה במוסלמים מוצדקת, שכן הם מחזיקים באזורים וברכוש השייכים לנוצרים. קו מחשבה זה הופיע בדיווחים על נאום האפיפיור אורבן ה-2 בקלרמון, וגישה זו קנתה לה חוקה בכתיבת ההיסטוריה של מסעי הצלב במאה ה-12, כפי שראינו בדברי הפתיחה של גיום מצור להיסטוריה הגדולה שלו, שם הוצג הכיבוש המוסלמי של ירושלים במאה ה-7 כחוליה הראשונה בשרשרת האירועים שהובילו למסע הצלב הראשון.

אייאפשר לומר בוודאות אם האפיפיור אורבן ה-2 השתמש בדימויים שליליים לתיאור האסלאם בנאומו בקלרמון, אך הדמוניזציה של האויב המוסלמי קיימת בדיווחי הכרוניקאים הלטינים על נאומו, בכרוניקות של מסע הצלב הראשון, ובחיבורים ומכתבים שנועדו לעודד התגייסות למסע הצלב. כך, למשל, בקטע מן המכתב המזוהף ששלח כביכול הקיסר הביזנטי אלכסיוס קומננוס ה-1 לרוברט ה-1 רוזן פלנדריה, וצורף למרבית כתבי היד של חיבורו של רוברט מריימס ההיסטוריה הירושלמית (*Historia Iherosolimitana*), מתוארים מעשי הפשע והזוועה שמבצעים המוסלמים בנוצרים בארץ הקודש:

הו רוזן מהולל, מגינה הגדול של האמונה, ברצוני להביא לידיעתך באיזו אכזריות מותקפת מדי יום האימפריה הקדושה של הנוצרים היוונים על ידי הפצ'נגים והתורכים, כיצד היא נרדפת ונבזזת ללא הרף, וכיצד מתבצעים מעשי הרג משולחי רסן, רצח שלא יתואר וביזוי הנוצרים [...] [המוסלמים] מלים ילדים ונערים נוצרים מעל אגני הטבילה של כנסיות, שופכים את דם המילה לתוך האגנים, וכופים עליהם להטיל את מימיהם פנימה, ואחר כך מולכים אותם בכוח סביב הכנסייה וכופים עליהם לחלל את שם השילוש הקדוש ואת האמונה. את מי שמסרבים הם מענים בעינויים שונים, ולבסוף רוצחים. הם שובים נשים אצילות ובנותיהן, ולאחר ששדדו את רכושן, הם מחללים אותן בזו אחר זו כחיות. אחדים, בעודם מחללים ברשעות את הנערות, מעמידים מולן את האמהות ומכריחים אותן לשיר שירים רעים וגסים עד שיסיימו לבצע את זממם.

73 ראו לעיל, דברי גיבר מנוזן המובאים בעמודים 206–207.

אנו קוראים כי כך נעשה בימי קדם נגד עם האל, שהבבלים לעגו לו בדרכים שונות, ואמרו: "שִׁירוּ לָנוּ מִשִּׁיר צִיּוֹן" (תהלים, קל"ז: ג) [...] אך יש עוד, דברים גרועים אף יותר. הם ביזו במעשי סדום גברים מכל גיל ומעמד, ילדים, נערים, צעירים, זקנים, אצילים, משרתים ואף גרוע ומרושע יותר, כמרים ונוזירים, ואפילו – אוי לבושה! דבר שלא דובר או נשמע כמוהו מראשית הימים, בישופים! ואף כבר הרגו בישוף אחד באמצעות חטא מרושע זה. הם טימאו והרסו את המקומות הקדושים באי־ספור דרכים, ומאיימים במעשים גרועים אף מזה. לשמע כל הדברים האלה, מי לא ירחם ויחרד? מי לא יתפלל?⁷⁴

הטקסט מכון לעורר בשומעיו כעס, עלבון ורצון לנקמה. הדמוניזציה הקיצונית של המוסלמים, והניסיון להעצמת רגשות של דחייה וכעס בשומעים נועדו לאחד את הנוצרים ולהניעם לצאת בכוחותיה המשותפים של הנצרות, ה־Christianitas, נגד הפושעים. הדגש המושם בנושאים כזיהום גופני ומיניות מעוותת הופך את תיאור המוסלמים בו לטקסט מרתק לבחינת הבניית דימויו של "האחר" המבהיל בעיני הנוצרים של מערב אירופה, העומד כאנטיתזה לתרבותם, לדתם ואף לגופם. מפלצתיותו של האחר המוסלמי הנחשפת בהקשרים אינטימיים לכאורה של מגע גופני ושפיכת נוזלי הגוף, חושפת אותו לא רק כאויב דתי וכזר תרבותי, אלא כזר לאנושיות ומכאן כמשתייך לגזע אחר. המחקר הבתר־קולוניאלי הצביע על מקומם של דימויים מבדלים אלה בגנאלוגיה של יחסי מערב־מזרח, עד העת החדשה.

הדימויים המוקצנים של המוסלמים במכתב המזויף מהדהדים בכרוניקות של מסע הצלב הראשון, בעיקר בזו של רוברט מריימס וזו של גיבר מנוז'ן, ונפוצים בספרות העממית שנכתבה באירופה בתקופה ההיא.⁷⁵ יש לזכור, עם זה, שדימוי זה לא היה חדש וכי הוא רווח בספרות העממית ובסיפורי נסים לפני 1095, שם הוצגו המוסלמים כאלימים, אכזרים, חמדנים וסוטים, אשר לקחו בשבי נוצרים, שעבדו ועינו אותם, ובכלל נהגו כחיות.⁷⁶

המפגש המוקדם של הנוצרים עם המוסלמים באיבריה ובסיציליה לא הביא להתפשטות רחבה של מידע מדויק על טיבם של המוסלמים, דתם ופולחנם. ריצ'רד סאות'רן (Southern),

74 הזיוף נעשה, ככל הנראה, בתחילת המאה ה־12 במטרה להשמיץ את הביזנטים שביקשו סיוע צבאי, אך בסופו של דבר הפנו עורף לצלבנים שנחלצו לעזרתם. הטקסט שרד ב־39 כתבי יד ש־10 מהם נכתבו לפני שנת 1200. ראו: Einar Joranson, "The Problem of the Spurious Letter of Emperor Alexius to the Count of Flanders", *American Historical Review* 55:4 (1949-1950), pp. 811-832; John Boswell, *Christianity, Social Tolerance and Homosexuality*, Chicago and London, 1980, pp. 367-368

75 Robert the Monk's *History of the First Crusade: Historia Iherosolimitana*, pp. 215-221; Matthew Bennett, "First Crusaders' Images of Muslims: The Influence of Vernacular Poetry", *Forum for Modern Language Studies* 22 (1986), pp. 101-122

76 Marcus Bull, "Views of Muslims and Jerusalem in Miracle Stories c. 100-1200: Reflections on the Study of the First Crusaders' Motivations", in: *The Experience of Crusading*, eds. M. Bull and N. Housley, Cambridge, 2003, p. 36

בספרו השקפות מערביות על האסלאם בימי הביניים,⁷⁷ אפיין את השלב המוקדם בהתייחסות המערבית לאסלאם, שנמשך עד המאה ה-13, כעידן של בורות, לעג ודעות קדומות, שפינה את מקומו בהדרגה לידע ופתיחות.

עם זה, בתקופה זו, אין לטעות בהשפעתו השלילית של מסע הצלב הראשון על עיצובו המשמעותי של דימוי האויב. דימוי זה היה בליל של סימני היכר שונים ושליליים שהתייחסו הן למוסלמים גופם הן לדת האסלאם. כאמור, דימוי זה עוצב בספרות העממית, בתעמולה למסע הצלב ובכרוניקות הראשונות של מסע הצלב, וייתכן שהייתה זיקה הדדית בין המקורות הללו.⁷⁸ בצד תיאור המוסלמים במקורות אלה כמעוותים או ראויים לגיחוך, וכמייצגים זהות ותרבות מנוגדת לזו של הנוצרים, קיימת התייחסות לאסלאם כדת, אם כי היא נדירה יותר בחיבורים מתקופה זו. בכרוניקה האנונימית של מסע הצלב הראשון עלילות הפראנקים הוצגו המוסלמים בעיקר כעובדי אלילים, דימוי מסולף ועקשני מאוד, ששרידי ניכרים אפילו במאה ה-15.⁷⁹ עמידותו של דימוי המוסלמים כעובדי אלילים מעוררת פליאה. לא מעטים בקרב הנוצרים ידעו שהאסלאם אינו דת פוליתאיסטית, אך ביטויה של עמדה זו היה ככל הנראה תלוי בנסיבות. בשנת 1076 כתב האפיפיור גרגוריוס ה-7 מכתב לשליט מוסלמי באזור המגרב, נאצר בן אלנאס, ובו בקשה לשחרור שבויים נוצרים. האפיפיור ציין במכתבו שהנוצרים והמוסלמים מאמינים באותו אל, אך בדרכים שונות. חוקרים ראו בניסוח זה הכרה במונותאיזם האסלאמי. ואולם במכתבים שכתב לנוצרים הקפיד גרגוריוס ה-7 להתייחס אל המוסלמים כפגנים, והדגיש את תכונותיהם השליליות.⁸⁰ הכרוניקאי ויליאם ממלמסברי התייחס ב-1136 לנצרות, ליהדות ולאסלאם כאל דתות המאמינות באל האב, בורא העולם, וגיוס מצור, ההיסטוריון של ממלכת ירושלים, נמנע מלכנות את המוסלמים פגנים. אך לעומת זה, בשנת 1199 שלח אינוצנטיוס ה-3 מכתב לח'ליפה המוסלמי בספרד וכינה בו את המוסלמים שוב ושוב פגנים.⁸¹

אפשר אולי להסביר את דבקותם של הנוצרים בדימוי הפגני כדרך לשמר את ה"אחרות" של המוסלמים ולחדד את הזיקה ביניהם לבין "האחר" משכבר הימים, כלומר, לרמוז אל הפגנים שמהם נבדלו הנוצרים בראשית הנצרות; לפי היגיון זה, הפגנים הם האויב בעבר ובהווה.⁸² הניגוד בין הנצרות לפגניות היה עתיק ומושרש ולכן שימושי ומוכן לצורכי תעמולה ושכנוע. ברוח זו כתב ריימונד מאגילר עם כיבוש ירושלים ב-1099: "יום זה, אני

Richard Southern, *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Cambridge, Mass., 1962 77

78 זו טענתו של מתיו בנט, ראו בחיבור המצוטט לעיל: "First Crusaders' Images of Muslims" Bennett,

Norman Housley, *Religious Warfare in Europe, 1400-1536*, Oxford, 2002, p. 182 79

B.Z. Kedar, "Religion in Catholic-Muslim Correspondence and Treaties", *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500: Aspects of Cross-Cultural Communication*, eds. A. D. Beihammer, M. G.

Parani, C. D. Schabel, Leiden, Boston, 2008, pp. 407-421, at p. 408

Kedar, *Crusade and Mission*, pp. 87-88, note 125; p. 89, note 129; p. 131, note 122 81

John Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, New York, 2002, pp. 104-134 82

אומר, ראה את ביעור הפגניות, את אישורה של הנצרות ואת חידוש אמונתנו".⁸³ יתרה מזו, נראה כי לא רק הפגניות אלא גם התואר סרצני התגלה בימי הביניים כקטגוריה גמישה שיכלה לכלול כל מי שאינו נוצרי לטיני ומערבי. המונח *gens perfida saracenorum* (עם/גזע הסרצנים הבוגדני) היה יכול להתייחס נוסף על חסידי דת האסלאם, גם למגוון רחב של לא נוצרים, ויקינגים, סקסונים או הליטאים הפגנים, כפי שנראה בהמשך;⁸⁴ הוראתו היציבה ביותר של המונח היא שוני שלילי, ובעיקר פגניות.

מלומדים מוסלמים בתקופה שקדמה למסע הצלב הראשון בדרך כלל פטרו בזלזול את עמי אירופה ותרבותם. מרכז העולם המלומד מצוי היה, לדעתם, בעולם המוסלמי וממזרח לו, בפרס ובהודו. הם העריכו את התרבות הקלאסית, היוונית והרומית, אך ביורשתה לכאורה, הציוויליזציה המערבית בת זמנם, ראו עולם ברברי שהתפתחותו נעצרה. המפגש הישיר בין מוסלמים לנוצרים בני אירופה באזור הים התיכון היה מסחרי ודיפלומטי בעיקרו, ואילו המפגש התרבותי היה מוגבל למדי. מספר המבקרים המוסלמים באירופה היה זעום, ואירופה ככלל לא הייתה מאוד מושכת בעיניהם. לעומת זה, מבקרים נוצרים שבאו לארצות האסלאם כנוסעים, כצליינים וכסוחרים לא עוררו אף הם עניין מיוחד. ברנרד לואיס כתב:

לדידם של מרבית המוסלמים בימי הביניים היה העולם הנוצרי, בראש ובראשונה, האימפריה הביזנטית, שהצטמקה ונחלשה בהדרגה עד שנעלמה כליל, בעקבות כיבוש קונסטנטינופול בידי התורכים בשנת 1453. שטחיה הרחוקים יותר של אירופה נראו במידה רבה מאוד כמו שטחיה של אפריקה – ישות חיצונית חשוכה של ברבריות וחוסר אמונה, שאין ללמוד ממנה מאומה ואין כמעט דבר שכדאי לייבא משם למעט עבדים וחומרי גלם. לכל היותר יכלו הברברים הצפוניים והדרומיים לצפות לשילובם באימפריה של הח'ליפות, ובכך להנות מיתרונות הדת והתרבות שבאימפריה.⁸⁵

ג'יהאד

משמעותה המילולית של המילה הערבית ג'יהאד היא מאמץ המושקע למען מטרה מסוימת. באסלאם נתפס מאמץ זה כמאמץ הנעשה למען האל. אף שלא כל מופעיה של המילה בקוראן נקשרים לענייני מלחמה, וחלקם יכולים להתפרש כמאבקים עיקשים אך לא בהכרח מלחמתיים, נקשר המונח ג'יהאד באסלאם למאמץ צבאי של המוסלמים נגד הכופרים. ג'יהאד כזה נחשב ליסוד נוסף על חמשת עיקרי האסלאם, וכל מוסלמי חייב לקחת בו חלק במידת הצורך. אמנם, מלחמת ג'יהאד, שהייתה צורת הלחימה המותרת היחידה באסלאם, הייתה מלחמה שנועדה להגן על שלמותה של הקהילה המוסלמית, אך בו בזמן היא שירתה גם את התפשטותו של האסלאם.

⁸³ Hill and Hill (eds.), *Le Liber de Raymond d'Aguilers*, p. 151.
⁸⁴ אף הסקסונים הפגנים כונו "סרצנים" לפני כיבוש אנגליה בידי הנורמנים ב-1066. Dorothee Metlitzki, *The Matter of Araby in Medieval England*, New Haven, 1977, p. 119.
⁸⁵ ברנרד לואיס, מה השתבש? תרגום: מנשה ארבל, תל אביב, 2004, עמוד 12.

חובת הג'יהאד נתפסה, בין השאר, כדרך של המאמין המוסלמי להוכיח את דבקותו באמונה, ובאמצעות קיום חובה זו היה יכול לזכות בגמול מהאל. בהקשר זה של דבקות באמונה יש מקום לציין, כי בצד התפתחות הג'יהאד הצבאי, התפתחה גם תפיסה רוחנית יותר שלו, ולפיה הג'יהאד היה מאבק-עצמי של המאמין המוסלמי שמטרתו הייתה להשיג שלמות באדיקות הדתית, תוך התגברות על דחפים אנושיים.

בעשורים שקדמו למסע הצלב הראשון ולבואם של הצלבנים לסוריה ולארץ ישראל היה הלהט למלחמת ג'יהאד נמוך, אך הוא הלך והתעצם על רקע הכיבושים הצלבניים ובעידודם של משרורים ומלומדים מוסלמים, שתרמו לחיזוק מעמדה של ירושלים באסלאם באמצעות הסוגה הידועה בשם "ספרות שבחי ירושלים" (פצ'איל אלקדס). המערכה השיטתית נגד הפראנקים, שהחלה עם כיבוש אדסה בידי זנגי בשנת 1144, הציבה את כיבושה מחדש של ירושלים כמטרת הג'יהאד, והעמידה אותה במרכז התעמולה. למערכה זו היו היבטים דתיים ופוליטיים, והיא הגיעה לשיאה עם כיבוש ירושלים בידי צלאח אלדין ב־1187.

ההיבטים הדתיים החזקים של רעיון הג'יהאד במאה ה־12 וה־13 נעלמו בדרך כלל מעיניהם של כותבים נוצרים. כך, למשל, גיום מצור אינו מוכיר את כיבוש ירושלים כאחת המטרות העיקריות של המערכה של המוסלמים נגד הנוצרים. מנגד, בקרב המוסלמים, שככלל גילו עניין מועט בנוצרים של אירופה המערבית בימי הביניים, החל העניין בנצרות ובעיקר בה כשנהפכו הנוצרים לאיום קבוע על המוסלמים במזרח.⁸⁶

גם מבחינה צבאית, ערב מסע הצלב, הג'יהאד נגד הנוצרים כבר לא היה בראש סדר העדיפויות של מנהיגי האסלאם, ומי שנתפס עתה כאיום הצבאי והאידיאולוגי העיקרי על הח'ליפות העבאסית הסונית היה האסלאם השיעי.

כיצד אפוא השפיעו מסעי הצלב על מערכת יחסים זו? מרבית החוקרים כיום מסכימים כי למסעי הצלב הייתה השפעה הרסנית על יחסי הנצרות והאסלאם, שתוצאותיה ניכרות גם בימינו. חוסר העניין של המוסלמים התחלף בהדרגה באיבה, ושני הצדדים העמיקו להתבצר בעמדות מנוגדות ועוינות זו לזו. על השינוי שחל בעמדת המוסלמים במהלך מאה השנים הראשונות של התנועה הצלבנית אפשר ללמוד מהשוואה בין שני דיאלוגים. הדיאלוג המוקדם מעיד כי במפגש הראשון עם הצלבנים לא הבינו המוסלמים את המטרות שלשמן באו הנוצרים הלטינים למזרח. משלחת פאטמית שפגשה את הצלבנים באנטיוכיה ב־1098 הציעה להם עסקת שלום שבמסגרתה הם יקבלו את צפון סוריה ואילו המוסלמים הפאטמים יקבלו את דרומה של סוריה ואת ארץ ישראל. הדברים מעידים על כך, שהפאטמים לא

86 על התפיסה ההדדית, נוצרית ומוסלמית, של מלחמת קודש בהקשר של מסעי הצלב ראו: B. Z. Kedar, "Croisade et jihad vus par l'ennemi: une étude des perceptions mutuelles des motivations", in: *Autour de la Première Croisade*, ed. M. Balard, Paris, 1996, pp. 345-355

ידעו דבר על חשיבות ירושלים לנוצרים ולא העריכו את משמעות כיבושה בידיהם. דיאלוג זה ומקורות אחרים מן התקופה מלמדים שהמוסלמים כלל לא הבינו את מטרת מסע הצלב הראשון. ואולם בסוף המאה ה־12 כבר עמדה ירושלים במוקד הוויכוח והעמדות המקוטבות היו ידועות לשני הצדדים, כפי שמעיד המשא ומתן הממושך בין צלאח אלדין לבין ריצ'רד ה־1 מלך אנגליה ב־1191, בעת מסע הצלב ה־3. על אף המראית החיובית של ההידברות בין האויבים וההערכה הדדית שרחשו שני המצביאים זה לזה, נמשך המשא ומתן יותר משנה, כיוון שעמדות הצדדים היו, בסופו של דבר ובנקודות המהותיות, בלתי מתפשרות ורחוקות מאוד זו מזו. צלאח אלדין הבין היטב את חשיבותה של ירושלים באגרת ששיגר לריצ'רד ה־1: "ירושלים היא שלנו ממש כפי שהיא שלכם. היא חשובה לנו אף יותר מלכם, כיוון שאליה בא נביאנו במסע הלילה שלו והיא מקום האספות המלאכים. אל יעלה בדעתו של המלך שנוותר עליה".⁸⁷

על ההשפעה השלילית של מסעי הצלב עמדו הן חוקרי האסלאם הן חוקרי הנצרות המערבית. חוקר האסלאם קלוד כאהן הצביע על ההסלמה המתמדת והעוינות המצטברת ביחסם של המוסלמים לנוצרים, שנגרמו מן האיום הקבוע של הנוצרים על המוסלמים במזרח, מן ההשפלה שסבלו המוסלמים, ומאי השתלבותם של הנוצרים במרחב הכבוש. גורמים אלה דחפו לאיחוד הכוחות המוסלמיים באזורים הסמוכים לממלכת ירושלים ולהקצנת עמדות.⁸⁸ ניקיטה אליסֶף עמד בפירוט על השינוי התודעתי ההדרגתי שחל בחשיבה המוסלמית על אודות הפראנקים במהלך המאה ה־12. אליסֶף הצביע על התשתית שהניח עלי טאהר א־סולמי (מת ב־1106), שהיה הראשון שזיהה את נקודות התורפה של הצלבנים וקרא קריאה מוקדמת להתאחדות כל־מוסלמית מול הכובשים הנוצרים; עמדתו, הרואה במסע הצלב לארץ ישראל חלק מתופעה רחבה יותר שיש לתת עליה את הדעת, משתקפת בדבריו: "חלק מכוחות האויב [הנוצרים] תקפו את האי סיציליה שעה שהמוסלמים התקוטטו והתחרו זה בזה. באותה דרך הם כבשו עיר אחר עיר באל־אנדלוס [ספרד המוסלמית]. כאשר הדיווחים אישרו שארץ זו [ארץ ישראל וסוריה] סבלה מן היריבות בין מנהיגיה ושלטיה, וכתוצאה מכך שררו בה בוקה ומבולקה, הם חיזקו את החלטתם לצאת אליה, וירושלים הייתה שאיפתם היקרה ביותר".⁸⁹ השלב הבא שהצביע עליו אליסֶף היה מעשי יותר, ובו הצליח נור אלדין להוציא אל הפועל את הרעיונות שגיבשו בתחילת המאה ה־12 א־סולמי ואחרים.⁹⁰

The Rare and Excellent History of Saladin, by Baha al din Ibn Shaddad, trans. D.S Richards, Aldershot, 2001, p. 186

Cahen, "Crusades", in: *Encyclopaedia of Islam* 88

המאמר נמצא במקראה באנגלית. http://brillonline.nl/subscriber/entry?entry=islam_SIM-1636

Ali b. Tahir al-Sulami, *Incitation a la guerre sainte*, présenté et traduits par E. Sivan, *Journal Asiatique* 89 254 (1966), pp. 215-220; Niall Christie, "Motivating Listeners in the Kitab al-Jihad of 'Ali ibn Tahir al-Sulami (d. 1106)", *Crusades* 6 (2007), pp. 1-14

Nikita Eliséeff, "The Reaction of the Syrian Muslims after the Foundation of the First Latin Kingdom 90 of Jerusalem", in: Th. Madden (ed.), *The Crusades: The Essential Reading*, Malden, MA, 2002,

אפשר למנות דוגמאות אחדות המלמדות על העוינות הגוברת של מוסלמים כלפי הנוצרים. המזרחן המילטון ג'יב, שהשווה בין החיבורים של אבן אל-קלאניס⁹¹ שכתב במחצית הראשונה של המאה ה-12 לבין חיבוריו של אבן אל-את'יר,⁹² מצביע על כך שאל-קלאניס, שהיה בן הזמן והכיר את האירועים מקרוב, נטה לתיאור ענייני יותר של העימותים, ואילו בדברי אבן אל-את'יר ניכרת החרפת האיבה כלפי הצלבנים, בהתאם להלך הרוח של המאה ה-13. בתארו אותם אירועים עצמם, הוא נוטה להציגם במגמתיות ובתוספת דברי גנאי לפראנקים ודברי שבח למוסלמים.⁹³

דוגמה נוספת היא הקללות שנלוו באופן קבוע ותכוף יותר ויותר לאזכור שמם של הפראנקים בכתבי מוסלמים במאה ה-12. אמנם, גם לפני מסעי הצלב היו נאצות כגון "האל יקלל אותם" או "האל ינטוש אותם" נהוגות במקורות ביחס לכופרים, אך במאה ה-12 נהפכו הפראנקים לקבוצה העיקרית שהקללות מופנות נגדה, גם בהשוואה לנוצרים אחרים, כמו הביזנטים. ביטויי הקללה משקפים בעיקר את העובדה שהפראנקים היו איום מירי על המוסלמים; הקללה "האל ינטוש אותם" משקפת את התקווה המעשית לניצחון מוסלמי במלחמה, שהרי מנצח מי שהאל עומד לצדו; בעקיפין משקפת הקללה את ההכרה בהיותו של האל משותף לשתי הדתות. עם זה, בחקר הקללות הללו הודגשה משמעותן המעשית, להבדיל ממשמעות תיאולוגית של קללת האל על הכופרים המחייבת המתנה עד יום הדין.⁹⁴ ההיבט הדתי הרחב יותר ותפיסת הנוצרים ככופרים התבטאו בכינויים כגון פוליתאיסטים, אויבי האל, עם עיקש, עובדי צלבים ועבדי המשיח.⁹⁵

יש לשים לב אפוא להבדל בין עוצמת הרגשות והלהט האידיאולוגי שביטאו כותבים מערביים כלפי האסלאם לבין יחסם של המוסלמים לנוצרים, שהיה מפוכח וענייני יותר. חשוב לזכור שהמוסלמים היו רגילים לנוכחותם של נוצרים יוונים, ארמנים, מרונים ואחרים

91 pp. 223-232. המאמר נמצא במקראה באנגלית. וראו גם מאמרו של סיון, "קדושת ירושלים באסלאם בתקופת מסעי הצלב", עמודים 306-322.

92 אבן אל-קלאניס (דמשק, בערך 1073-1160), היה ההיסטוריון הערבי הראשון שהתייחס למסעי הצלב בחיבורו על ההיסטוריה של דמשק. הוא כתב על מסע הצלב הראשון והשני, עד לכניסתו של נור א-דין לדמשק, אירועים שהיה עד להם. חיבורו, שסגנונו יבש ולרוב חסר פניות, נחשב למקור מרכזי ומהימן לראשית מסעי הצלב מנקודת המבט המוסלמית.

93 אבן אל-את'יר (1160, ג'זירה-1233, מוצול). כתב היסטוריה של העולם המוסלמי מראשיתו עד 1231. החלק העוסק בשלוש המאות האחרונות נכתב בהרחבה ובפירוט, אך יש בו אי-דיוקים כרונולוגיים והטיות לטובת שושלת זנגי. בכתבתו על מסעי הצלב הסתמך על אבן אל-קלאניס, על בהא א-דין ועל עימאד א-דין. הוא היה עד לקריירה של צלאח א-דין וכתב עליה בחיבורו, אם כי לא תמיד באהדה. בהירותו ופשטות סגנונו ביססו את מעמדו כהיסטוריון העיקרי של מסעי הצלב המאוחרים יותר לארץ ישראל.

94 H. A. R. Gibb, "Notes on the Arabic Materials for the History of the Early Crusades", *Bulletin of the School of Oriental Studies* 7 (1935), pp. 739-754

95 Niall Christie, "The Origins of Suffixed Invocations of God's Curse on the Franks in Muslim Sources for the Crusades", *Arabica* 48:2 (2001), pp. 254-266

Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives*, pp. 303-304

באזורי שליטתם לפני מסעי הצלב. היחס לנוכחותם של הצלבנים במזרח התעצב, בעיקר במאה ה־13, גם משיקולים גיאופוליטיים, כלכליים וצבאיים וביקשה להתפתחויות פנימיות בעולם המוסלמי. במסגרת זו, גיבושה של חזית אחידה מול האיום הנוצרי לא היה אידיאל בפני עצמו, ולרוב ולא התקיים. כך, לאחר הניצחונות החשובים של צלאח אלדין לא הייתה מדיניותם של האויבים שאחרי תוקפנית מאוד כלפי הפראנקים, וגם הממלוכים שפעלו במאה ה־13 למיגור המדינות הצלבניות והצליחו בכך, אכן פעלו ממניעים אידיאולוגיים ובחסות רעיון הג'יהאד, אך לא פחות מכך הושפעה מדיניותם משיקולים מפוכחים שכללו חשש מזרימה מתמדת של מסעות צלב לאזור ומן ההתפשטות המונגולית, וגם מזיהוי מחלוקות ובריתות אפשריות בצד הנוצרי.⁹⁶

יש מקום להזכיר, כי אין להשליך ישירות ממערכת הדימויים השלילית של דתות האסלאם והנצרות בימי הביניים על מערכת היחסים כיום בין המזרח למערב, ובייחוד אין להפריז במרכזיותם של מסעי הצלב במערכת היחסים בהווה. בשנת 1973 הצביע עמנואל סיון על החולשה המתודולוגית, השטחיות והנטייה להכללה שעיצבו את יחסם של כותבים מוסלמים במחצית הראשונה של המאה ה־20 למסעי הצלב, וגם על השתרשותן של תפיסות מסולפות ששורשיהן, במהופך, היו דווקא במסגרת הרעיונית שנוצרה באירופה והצדיקה את המהלכים הקולוניאליים של המערב בתקדימים החיוביים של תקופת מסעי הצלב. הוא גם העיר כי איש מן הכותבים שסקר בסקירתו החלוצית לא השווה בין עוצמת מפח הנפש והנוק שגרמו הכיבושים המונגוליים לאלה שגרמו מסעי הצלב.⁹⁷ ראוי לזכור, כי המערב לא הציב את האיום היחיד ואף לא החמור ביותר על העולם המוסלמי בימי הביניים; הכיבוש המונגולי של בגדד ב־1258 היה טראומטי יותר ממסעי הצלב, וכיבושה של דמשק בידי הולגו (Hulagu) המונגולי ב־1260 נזכר יותר מניסיונם הכושל של הצלבנים לכבושה ב־1148. בשנים שחלפו מאז הסקירה של סיון (שהתפרסמה שוב בשניוויים קלים ב־1985), השתנתה התמונה במידת מה. אמנם, אדוארד סעיד בספרו החשוב אוריינטליזם (1978)⁹⁸ הקדיש למסעי הצלב מקום מועט, אך מסעי הצלב ממשיכים לתפוס מקום חשוב בספרות הפופולרית ובעיתונות. במאמרים הנכתבים בידי מוסלמים החיים בארצות המערב נשמעים קולות המדגישים את האדישות הממושכת של המוסלמים למסעי הצלב, את מקומם החשוב יותר של אירועים ותהליכים מן העת החדשה ובראשם הקולוניאליזם של המאה ה־19 ומדיניות החוץ של המעצמות המערביות במאה ה־20 בעיצוב היחס המוסלמי למערב

R. Stephen Humphreys, "Ayyubids, Mamluks and the Latin East in the Thirteenth Century", *Mamluk Studies Review* 2 (1998), pp. 1-17

E. Sivan, "Modern Arab Historiography of the Crusades", in: *Interpretations of Islam: Past and Present*, 97 New Jersey, 1985, pp. 33-34

Iris Shagrir, גם: C. Tyerman, *The Debate on the Crusades*, Manchester 2011, pp. 236-239

and Nitzan Amitai-Preiss, "Michaud, Montrond, Mazloun and the First History of the Crusades in Arabic", *Al Masaq* 24 (2012), pp. 309-312

אדוארד סעיד, אוריינטליזם, תל אביב, 2000.

מחד גיסא, ואת המניפולציה והשימוש המגמתי שנעשה במונח מסעי הצלב בידי קיצונים מוסלמים מאידך גיסא.⁹⁹ כתיבה זו משקפת היכרות עם המגמות ההיסטוריוגרפיות בחקר מסעי הצלב בעולם המערבי ואף את השפעתן.

הטבח בירושלים ב־1099

לטבח שערכו הצלבנים באוכלוסיית ירושלים ב־1099 נודעה השפעה עצומה על הזיכרון ההיסטורי ועל ההיסטוריוגרפיה, והוא נזכר כאחת הדוגמאות המובהקות של הקנאות הדתית שנלוותה למסעי הצלב.¹⁰⁰ תיאורו של אמין מעלוף, סופר צרפתי, נוצרי ממוצא לבנוני, שכתב ב־1984, ממחיש את עוצמת הטראומה גם ממרחק של מאות שנים:

הפרנג'ים כבשו את העיר הקדושה ביום שישי עשרים ושניים בחודש שעבאן בשנת 492 להג'רה, או 15 ביולי 1099, לאחר ארבעים ימי מצור. הפליטים עוד רעדו כשסיפרו על נפילת העיר: הם בהו בחלל כאילו יכלו עוד לראות את הלוחמים בהרי השיער החמושים בכבדות זורמים ברחובות העיר וחרבות בידיהם, טובחים גברים, נשים וילדים, בוזזים בתים ושודדים מסגדים.¹⁰¹

מיד לאחר פרוץ הצלבנים לעיר, בצוהרי יום שישי, 15 ביולי 1099, על פי תיאורי הנוצרים היה הדבר ביום ובשעה שבהם נפח ישו את נשמתו על הצלב, החל טבח בתושבי העיר, שנמשך על פי גרסאות שונות יום אחד עד שלושה ימים, ויש שגרסו אף שבוע שלם. חלקו הראשון של הטבח נעשה בלהט הפריצה לעיר ומתוך שיכרון מנצחים, והמשכו נעשה ככל הנראה בדם קר. הקורבנות היו מוסלמים ויהודים. מקצתם עונו או נשרפו חיים. העיר נבזזה לחלוטין על אוצרותיה ובתיה הפרטיים ואף בית הכנסת שהיהודים נאספו בו נשרף. העדויות על האירועים הקשים נכתבו בלטינית, בערבית ובעברית, ואף כי אין הסכמה מלאה בין המקורות, הם מציירים תמונה מצמררת. שילוב של תחושות הזוועה וההתעלות עולה מן התיאור הנוצרי הנרגש במהלך האירועים:

במקדש שלמה ובסטיו שלו רכבו אנשים בתוך דם שהגיע עד הברכיים ועד רסני הסוסים. זה היה משפט צדק מופלא של האל שמקום זה נמלא בדם הלא מאמינים, לאחר שסבל שנים רבות מחילול הקודש שלהם. העיר הייתה גדושה בגופות ובדם [...]

99 לממצאים בסקר שנעשה באוניברסיטת ירדן בעמאן, ראו: *Revisiting the Arab Street: Research from Within*, Center for Strategic Studies University of Jordan, Amman, February 2005 [http://www.mafhoum.com/press7/revisit-exec.pdf]

ראו גם: Ibn Warraq, "Tu Quoque. On Islam and the Crusades", *The City Journal* 19/4 (2009), online: 100 מומלץ לקרוא סעיף זה יחד עם המאמר B.Z. Kedar, "The Jerusalem Massacre of July 1099 in the Western Historiography of the Crusades", *Crusades* 3 (2004), pp. 15-76. המאמר נמצא במקרה בעברית. 101 Amin Maalouf, *The Crusades Through Arab Eyes*, New York, 1984, p. xiv. הספר נכתב במקור בצרפתית ופורסם לראשונה ב־1983.

עם נפילת העיר היה זה מספק לראות את הפולחן שערכו הצליינים לפני הקבר הקדוש, כיצד מחאו כפיים בהתרגשות ושרו לאל שירה חדשה. נשמותיהם העלו לאל המנצח שבת והודיה שלא יכלו לבטא במילים.¹⁰²

נחלי הדם: מליצה או מציאות?

ריימונד מאגילר תיאר את הדם שהגיע עד רסני הסוסים, כלומר, עד לגובה פניהם. כותבים לטינים אחרים, שכתבו סמוך לכיבוש ירושלים, תיארו אף הם את שלוליות הדם שגובהן השתנה מגובה העקבים לגובה הברכיים ועד ברכי הסוסים. מהדירי הטקסט הלטיני של ריימונד מאגילר הצביעו על הדמיון בין מילותיו לבין הפסוק מן האפוקליפסה "ותִדְרֹךְ הגת מחוץ לעיר ויצא דם מן הגת ויעל עד רסני הסוסים" (חזון יוחנן, יד: 20). לתיאורים ממין זה הנלווים לכיבוש אכזרי יש היסטוריה. השוו, למשל, את תיאור טבח היהודים בידי הרומאים, באותו מקום, ברחבת בית המקדש בשנת 70: "רוב בני העם, אנשים חלשים וללא נשק, נטבחו במקום שבו נתפסו. סביב המזבח נערמו המוני גוויות ומדרגות ההיכל זרמה שפעת דם, [ואף] גופות הנהרגים למעלה גלשו למטה".¹⁰³ האם הסתמכו הכותבים על הפסוק מחזון יוחנן או על קלישאה ספרותית מקובלת המתאימה לנסיבות של מפגש בין מקום קדוש, ובו נוכחות אלוהית, לבין אכזריות של בני אנוש? בחירת המילים אולי נוטה למליצה, אך התיאור אינו בהכרח המצאה.¹⁰⁴

אבן אל־את'ר כתב:

תושבי העיר נהרגו בחרבם של הפראנקים, אשר בזזו את האזור במשך שבוע [...] במסגד אלאקצא טבחו הפראנקים יותר מ־70,000 איש ובהם אימאמים רבים ומלומדים מוסלמים, אנשים חסידים וסגפנים שעזבו את ארצם ומולדתם כדי לחיות חיי צדיקים במקום קדוש. הפראנקים תלשו מכיפת הסלע יותר מארבעים מנורות כסף [...], מאה וחמישים מנורות קטנות ויותר מעשרים מנורות זהב, ועוד שלל רב.¹⁰⁵

במכתב מגניזת קהיר סופר: "ועלו הפרנקים [על ירושלים] והרגו כל מי שהיה בתוכה מישמעאל ומישראל ונאסרו מועטים שנותרו מן ההרוגים, ומהם מי שנפדה ומהם מי שעדיין במאסרם עד עכשיו בכל קצוות הארץ".¹⁰⁶

102 Hill and Hill (eds.), *Le Liber de Raymond d'Aguilers*, pp. 150-151

103 יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים, ספר ו, פרק ד, סעיף ו, תרגום מיוונית: ליוזא אולמן, ירושלים, תש"ע, עמוד 539.

104 ראו גם: Kedar, "The Jerusalem Massacre", p. 65, הנמצא במקראה בעברית.

105 *The Chronicle of Ibn al-Athir*, Part 1, ed. D.S. Richards, Aldershot, 2010, pp. 21-22

106 פראוור, תולדות היהודים בממלכת הצלבנים, עמוד 54.

בטבח בירושלים ב־1099 עסקו חוקרים לא פחות ואולי אף יותר מאשר בדיון על הפרעות ביהודים בתתנ"ו. כמו בדיון על אירועי תתנ"ו גם במקרה זה לא הייתה הסכמה על העובדות. אף שכל הכותבים עדיין־ראייה הסכימו שהטבח בירושלים היה חסר תקדים, אי־אפשר לבסס על דבריהם תשובות מוסכמות לשאלות כמו כמה ימים הוא נמשך, כמה נפשות נהרגו, כמה שרדו, האם השבויים עונו, כיצד נהגו מנהיגי הצלבנים, האם היה הטבח מאורגן או ספונטני, מה היו ממדי ההרג, ועד כמה הם דמו למקובל במקרים דומים באותה תקופה. הכותבים הקדומים והמודרנים התייחסו גם למניעיהם של הנוצרים: האם נבעה האלימות מזעמם של הצלבנים על מגיני העיר, שהצטבר במסע הקשה ובימי המצור הממושך (כפי שהסבירו כותבים ימי־ביניים כרוברט הנזיר וגובר מנוז'ן), בשילוב שיכרון מנצחים, או שמא היה לטבח בסיס אידיאולוגי שעל פיו שפרכת דמם של המוסלמים הייתה חלק מטיהור טקסי של העיר הקדושה, ואף חלק מתוכנית אלוהית;¹⁰⁷ אמנם, כאמור לעיל, הניגוד בין טוהר לטומאה הופיע תכופות ביחסם של הנוצרים למוסלמים, אך קשה לדעת עד כמה זו הייתה השקפה אוניברסלית, וקשה אף יותר לומר באיזו מידה החזיקו בה הצלבנים שפרצו לעיר. עם זה, אפשר לטעון כי הדה־הומניזציה של האויב מייצרת מגן מפני רגשות אשם ובושה שהיה אפשר לחוש בעקבות המעשים כלפיו. אם האויב אינו אנושי, הוא אינו ראוי ליחס אנושי; קשה יותר להצדיק טבח שנעשה באויב תמים ואנושי.

במחקר מקיף שעסק בידיעות בנות הזמן ובאופנים שבהם תואר והתפרש הטבח בהיסטוריוגרפיה של מסעי הצלב למן האירועים ועד ימינו, סקר ב"ו קדר את כל התיאורים הקיימים של עדי הראייה, כדי לברר את העובדות כפי שדווחו לראשונה, וכן את הספרות המשנית שנכתבה במשך מאות השנים שחלפו. סקירתו חשפה כיצד הודגשו פרטים מסוימים בתיאור האירועים ואילו אחרים הועלמו. כמו כן, נחשפו הזיקות שבין המידע הכלול במקורות לבין עמדותיהם של הכותבים: מבקרי התנועה הצלבנית נטו להציג את הטבח כדוגמה המובהקת להשלכות הקטלניות של קנאות דתית, ואילו חסידי מסעי הצלב נטו להמעיט בממדי הטבח ולהציגו כתואם את הנורמה המקובלת במלחמה ובכיבוש.

כותבים בימי הביניים אמדו את ממדי הטבח בהיקפים שונים. אמנם, רוב הכרוניקאים הלטינים לא נקבו במספרים, אך פולכר משרטר מספק מספר: 10,000 הרוגים, וגיום מצור חוזר על נתון זה. אבן אל־אטי'ר, שכתב במאה ה־13, ציין כי הטבח בירושלים ארך שבוע ימים ונרצחו בו יותר מ־70,000 איש, ואילו אבן אלעריב מספרד (1076–1148), בן התקופה שלא היה עד ראייה לאירועים אך הכיר את העיר לפני הכיבוש הצלבני, העריך את מספר הנרצחים ב־3,000.¹⁰⁸ המספר הגבוה ביותר אינו אפשרי, כיוון שהעיר מנתה

107 לדיון בעניין זה ראו: Cole, "O God, the Heathen have come into your Inheritance" (Ps. 78.1).
 108 אבן אל־עריב (אבו בכר מוחמד בן עבד אללה בן מוחמד אל־מעאפרי), (1076–1148) שהה בירושלים כשלוש שנים במהלך מסע שעשה מעיר הולדתו סביליה שבספרד למכה. חיבורו תורגם לעברית: יוסף דרורי, אבן אל־עריב מסביליה. מסע בארץ ישראל (1092–1095), רמת גן, תשנ"ג, לאזכור הטבח ראו עמוד 112.

כ־20,000–30,000 איש. לעומת זה, לאבן אלעזרי לא היה כל מניע להציג את מספר ההרוגים כקטן ממה שהיה. אם כן, הפער בין המספר שנקב פולכר משרטר, שבא לירושלים חודשים אחדים לאחר האירועים, לבין הדיווח המוסלמי הנמוך ביותר, מעלה שאלות, ובהן השאלה מדוע נקבו הכותבים הנוצרים במספר שהיה, ככל הנראה, גבוה מן המציאות, ומקצתם אף התרברבו בטבח שביצעו הצלבנים. הסבר אפשרי הוא, שהדבר ענה על הציפיות של הנוצרים במערב לטיהורה המוחלט של העיר וסימל את השלמת המשימה שלשמה יצאו הצלבנים לדרך. כך או כך, נראה כי לכותבים הנוצרים הייתה כוונה שהטבח ייזכר ויטביע את חותמו במורשת מסע הצלב, ולכן הכותבים במאה ה־12 ואחריה שבו והשתמשו בתיאורי כמויות הדם המוסלמי שנשפכו בעיר. גם אם בשלב זה לא הייתה לטבח משמעות הרתעתית שיכלה להיות לו לפני כן, משום שכיבוש ירושלים לא היה הכיבוש הצלבני הראשון, הרי הייתה לו משמעות סמלית. קיבוע זכר הניצחון ואופיו יצר תהודה והרתעה במובן הרחב יותר של מאזן הכוחות. הוא היה יכול ליצור מראית של ליכודו ועוצמתו של הכוח התוקף למול התפוררותו וחולשתו של הכוח המגן, מסר שגם אם היה נכון לשנים ספורות בלבד, נקלט בשני הצדדים.

הדיו של הטבח בירושלים בשנת 1099 בהיסטוריוגרפיה ובספרות הפופולרית ממחיש במיוחד את מכתמו של בנדטו קרוצ'ה, "כל היסטוריה היא בת זמנה". המוטיבים של השפלה, היעדר האחידות בעולם המוסלמי והקריאה לג'יהאד בעקבות הטבח בירושלים בלטו בשיח המוסלמי בימי הביניים, ושוב ועלו לסדר היום המוסלמי עם תחילת העיסוק במסעי הצלב בסוף המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20. אף שבסיכום הכללי ניצחו המוסלמים את הצלבנים במזרח, זכר ההשפלה שהם ספגו מידי פולשים מערביים שב ועולה בכתיבה על מסעי הצלב, ודומה שעוצמתו אינה שוככת. אמין מעלוף, שדבריו צוטטו בתחילת סעיף זה, מציג בספרו את הפראנקים ככובשים ברברים, ולמולם הפליטים המוסלמים האומללים שנשבעו לשוב לארצם; ההשוואה עם המציאות בת ימיו אינה מוסתרת, והעובדה שהמחבר אינו מוסלמי ממקמת את הטראומה בהקשר של העימות בין המזרח למערב. מאג'יד פחרי, במאמר על ההיסטוריוגרפיה המוסלמית של מסעי הצלב, כתב:

תפיסה הרווחת שמסעי הצלב במאה ה־12 וה־13 היו ניסיון נאצל לשחרר את ארץ הקודש מן הסרצנים עברה בשנים האחרונות בחינה ובדיקה מחודשת. בחוגים דתיים ומלומדים מקובל כיום לחשוב כי תפיסה אירופוצנטרית זו אינה אפשרית עוד, וכי נחוזה גישה מאוזנת ושקולה יותר, כדי ליישב את העדויות ההיסטוריות וכדי שהאירועים האלימים והתרברבים שנלוו לעימות בין המזרח למערב ייבחנו מנקודת מבט הולמת.¹⁰⁹

Majid Fakhry, "The Crusades in Arabic Historiography", in: *The Crusades, Other Experiences*, 109 *Alternate Perspectives: Selected Proceedings from the 32nd Annual CEMERS Conference*, ed. Khalil I. Semaan, Binghamton, 2003, pp. 59-68, at p. 59

טאריק עלי, בספרו *ספר צלאח אדין*, רומן היסטורי שתורגם לעברית ב־2003, שם בפי הסולטן צלאח אלדין בעת המצור על ירושלים ב־1187, את המילים האלה:

כאשר כבשתם בראשונה את העיר, בליאן,¹¹⁰ טבתם ביהודים ובמאמינים כאילו היו בקר. נוכל להשיב לכם כגמולכם, אולם נקמה עיוורת היא שיקוי מסוכן. לכן נאפשר לאנשיך לחיות בשלום. זו הצעתי האחרונה למנהיגך. אם תסרבו לה אשורף את הביצורים ולא אגלה כל רחמים. הבחירה בידכם.¹¹¹

טאריק עלי הפך את היוצרות של הדימוי האוריינטליסטי: "האחר", הברברי, הוא האציל הפראנקי בליאן מאיבלין, ואילו המוסלמי הוא המתון, ההגון והתרבותי. דימויים אלה תואמים את היחס לפראנקים בכתיבה המוסלמית על הפראנקים במאה ה־12 וה־13, שבה תוארה תרבותם כפרימיטיבית, ואורחות חייהם קלוקלים וגסים.

גם בכתיבה המערבית שמר העיסוק בטבח על מעמד מרכזי, ובהתאם לתנודות היסטוריוגרפיות זכה בגינוי חריף והכאה על חטא, או בהשלמה וקבלתה של האלימות כחלק מובן של המלחמה וכפועל יוצא מן הרגשות הדתיים העזים של מבצעה. ברוח התפילה האפיפיורית האוניברסלית בשנת 2000 הובעה חרטה על "פשעים שבוצעו בשירות האמת".¹¹² עם זה, ואף שכיום מרבית החוקרים מסכימים על כך שמסעי הצלב הותירו חותם שלילי ובל יימחה ביחסי הנצרות והאסלאם, יש המדגישים את הדבקות הדתית העומדת ביסודה של האידיאולוגיה הצלבנית, ואת מקומם של מסעי הצלב במסגרת יחסי איבה ותוקפנות שהחלו עם כיבושי האסלאם המוקדמים, ולא עם מסע הצלב הראשון.¹¹³

110 בליאן מאיבלין היה מאציליה החשובים של ממלכת ירושלים במאה ה־12, מת ב־1193. הוא פיקד על הגנת ירושלים בעת המצור של צלאח אלדין וניהל עמו את המשא ומתן על תנאי הכניעה, שהתרחשה ב־2 באוקטובר 1187.

111 טאריק עלי, *ספר צלאח אדין*, תרגום: גיא רקוביצי, תל אביב, 2003, עמוד 282. הספר הופיע לראשונה באנגלית ב־1998. טאריק עלי (נולד ב־1943) הוא היסטוריון, סופר, עיתונאי, יוצר ופעיל פוליטי ממוצא פקיסטני. על דמותו של צלאח אלדין בכתיבה ההיסטורית והתמורות שחלו ביחס אליו נכתבה ספרות ענפה. ראו למשל: Hamilton Gibb, *The Life of Saladin: From the works of 'Imad ad-din and Baha' ad-din*, Oxford, 1973; Andrew S. Ehrenkreutz, *Saladin*, Albany NY, 1972; M. C. Lyons, and, D. E. P. Jackson, *Saladin: the Politics of the Holy War*, Cambridge, 1982; Anne-Marie Eddé, *Saladin*, trans. J. M. Todd, Cambridge, Mass., 2011; Emmanuel Sivan, *Interpretations of Islam. Past and Present* http://www.vatican.edu/news_services/liturgy/documents/ns_lit_doc_20000312_prayer-day-pardon_en.html

Jonathan Riley-Smith, *The Crusades, Christianity and Islam*, New York, 2008, pp. 65-78 113

מסעי הצלב נגד הפגנים בצפון אירופה

"מסעי הצלב הצפוניים" הוא מונח כולל הנוגע לסדרה של מסעות צלב בצפון-מזרח אירופה במאות 12–15, ומטרתם הייתה כיבוש השטחים וניצורם הכפוי של התושבים הפגנים שחיו לחופו הדרומי והמזרחי של הים הבלטי. השטח שנכבש ונוצר במסעות אלה כולל בערך את המדינות לטביה, אסטוניה, ליטא, וחלקים מרוסיה ומפינלנד של היום.

זמן קצר לאחר מסע הצלב הראשון נשמעה הקריאה הראשונה לניצורם של הפגנים השוכנים בספך הצפון-מזרחי של אירופה, במסגרת מסע צלב. מכתב יוצא דופן שנכתב, ככל הנראה, ב-1108 בחוגו של הארכיבישוף של מגדבורג (Magdeburg) שבסקסוניה, מכיל לכאורה קריאה למנהיגים נוצרים במערב אירופה לצאת למלחמת קודש בוונדים (סלאבים מערביים) הפגנים. לאחר שתיאר באריכות את הסבל שסובלים הנוצרים מידי הפגנים הברברים המענים וממיתים אותם בדרכים אכזריות, הורסים כנסיות ובוזזים את רכוש הנוצרים, מסכם המחבר:

הפגנים האלה מרושעים מאוד, אך ארצם מצוינת, עשירה בבשר, דבש, תבואה ועופות, ואם תעובד כראוי תעלה על כל האחרות בעושר תוצרתה; זאת אומרים אלה המכירים אותה. וכך, אתם, אנשי סקסוניה, צרפת, לותרינגיה ופלנדריה, אנשים נודעים וכובשי עולם, זו לכם הזדמנות להציל את נשמותיכם, ואם תרצו, לזכות בארץ הטובה ביותר לחיות בה.¹¹⁴

אף שלא הייתה יוזמה אפיפיורית, מלמדת קריאה זו על תפיסת מסע הצלב בראשית המאה ה-12, ומציגה אותו כמסגרת רחבה יותר מזו שהתווה מסע הצלב הראשון, וכמלחמה צודקת וקדושה נגד אויבי המשיח באשר הם. המכתב מלמד גם על תפוצתו המהירה של רעיון מסע הצלב בצפון אירופה, ועל המגמה המוקדמת לאמץ אותו לזירות שונות. הכותב קרא לשליטים החילוניים ללכת בדרכם של הלוחמים שיצאו לשחרר את ירושלים, אך לשים את פעמיהם אל צפון-מזרח היבשת ולהילחם נגד הפגנים, השופכים את דם הנוצרים מדי יום.

יוזמה מוקדמת זו לא נשאה פרי, לפחות לא מיד. אך בחלוף עשורים מעטים יצא מסע הצלב השני לשלושה יעדים שונים: לארץ ישראל, לחצי האי האיברי ולמזרח אירופה. מסע הצלב השני הביא עמו אפוא הרחבה מעשית של רעיון מסע הצלב, ושל הקבוצות שנחשבו יעד למלחמת קודש. בהתערבותו של ברנרד מקלרוו שוכנע האפיפיור אוגניוס ה-3 להעניק ללוחמים בצפון אירופה את זכויות הצלבן, בדומה לזכויות שהוענקו לצלבנים שלחמו במוסלמים. הבולה האפיפיורית שהכריזה ב-1147 על מסע הצלב השני איפשרה לצלבנים להמיר את שבועתם ולצאת להילחם בצפון אירופה במקום בארץ הקודש.¹¹⁵

L. Riley-Smith and J. Riley-Smith, *The Crusades: Idea and Reality 1095-1274*, pp. 74-77 114
Eric Christiansen, *The Northern Crusades: The Baltic and the Catholic Frontier, 1100-1525*, London, 115
1997, p. 51

בקיץ 1147 הותקפו הסלאבים שחיו ממזרח לנהר אלבה (Elbe) בידי שני ציידים דניים, חילות צלבניים בפקודו של היינריך "האריה" דוכס סקסוניה, בסיוע חילות מפולין¹¹⁶ ואנשי כנסייה כאדלברו הארכיבישוף של המבורג-ברמן. ברנרד מקלרוו אסר מראש על הלוחמים לחרות כל ברית עם הפגנים, והנחה את הצלבנים להילחם בהם עד שתושמד אמונתם או אומתם. הצלבנים הטבילו לנצרות את הפגנים ששרדו את המתקפה. תוצאותיה של מערכה זו לא היו מרשימות במיוחד, אך החיבור בין מלחמת כיבוש למיסיון נוצרי יצר תשתית להמשך הפעילות הצלבנית בצפון-מזרח אירופה, לעבר השבטים הפרוסים, הליבוניים, הליטאים, האסטונים והפינים שחיו לחופי הים הבלטי.

כיבוש ליבוניה

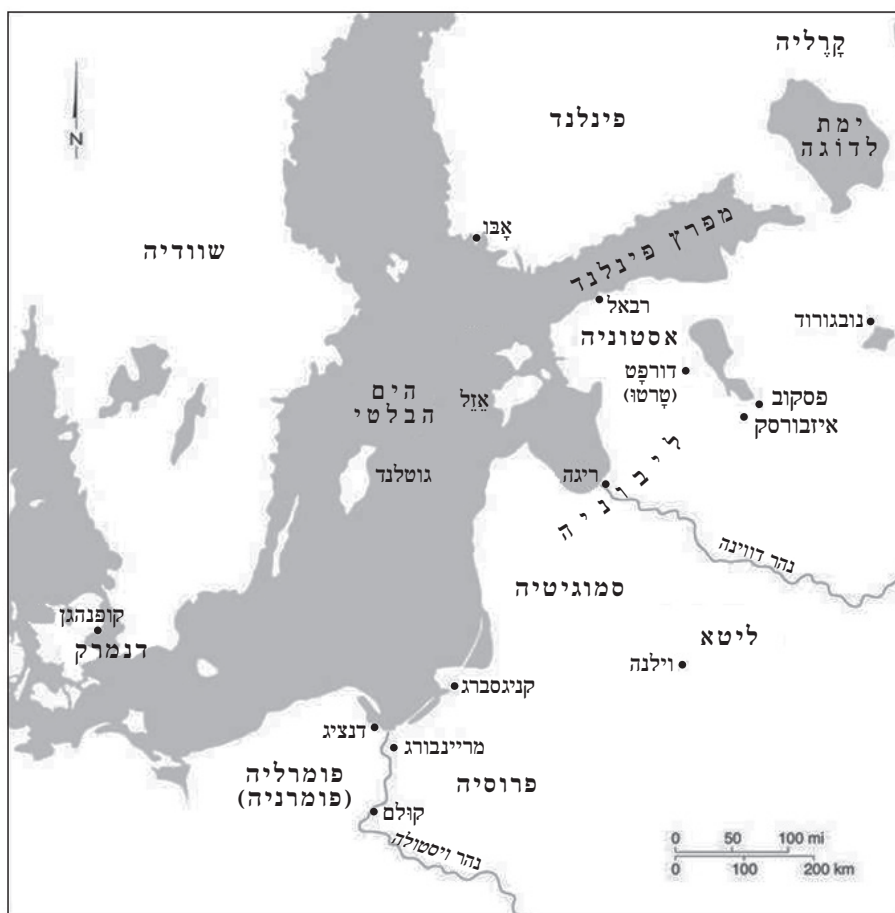
ניסיונותיהם של מיסיונרים קתולים מסקנדינביה, גרמניה, פולין ובוהמיה לנצר את הליבוניים הפגנים במהלך המאה ה-12 כשלו. במפנה המאה ה-12 ובתחילת המאה ה-13 נעשו מסעי הצלב לתשתית הארגונית של ניצור הפגנים באזור הבלטי, תוך שיתוף פעולה של שני המסדרים הצבאיים שפעלו באזור, מסדר "אחי החרב" והמסדר הטוטוני, בתגבורם של צלבנים שבאו במסעי צלב, ובישופים מיסיונרים (ראו מפה 8). הכרוניקאי היינריך מליבוניה, שתואר את האירועים בעיר ריגה ובסביבתה בסוף המאה ה-12 ובתחילת ה-13, מתאר בפירוט רב את אופני הניצור הכפוי, ומדגים היטב את השילוב בין לחימה לבין מיסיון באזור. הוא מספר מזיכרונות האיש על רגע שבו הוא, ככומר, היה עסוק בטבילה של פגני, כאשר "קמה מהומה גדולה והצבא שלנו מיהר בכל הרחובות וכולם אחוזו בנשק בצעקות שהמון גדול של פגנים בא להתקיפנו. לכן הנחנו מידינו מיד את מי הטבילה הקדושים וחפצים קדושים אחרים ומיהרנו לכהונת המגינים והחרבות"¹¹⁷.

לכניסתם של אנשי דת ולוחמים לאזור ליבוניה נלוותה פעילות מסחרית נמרצת, בעיקר של סוחרים גרמנים שהחלו להשתלב במסחר הבלטי שהתבסס על קניית סחורות מרוסיה, כגון שעווה, פשתן, עורות ופרוות ועל מכירת מלח, דגי הרינג, בדים ומתכות. ריגה הוקמה ב-1201 בשפך הנהר דווינה (Düna, Dwina) כבסיס מרכזי לפעילות המיסיון, המסחר וההתיישבות של הגרמנים באזור הבלטי.

שילוב של מניעים וכוחות פועלים אפיין אפוא את מסעי הצלב הבלטיים מראשיתם. הכנסייה שאפה לפרוץ את הדרך לפני המיסיונרים ולאפשר הגנה על המתנצרים החדשים, אך גם

116 הפולנים התנצרו במאה ה-10.

Heinrici Chronicon Lyvoniae, ed. W. Arndt, MGH SS 23, Hanover, 1963, Eng. trans.: J.A. Brundage 117 (ed. and trans.), *The Chronicle of Henry of Livonia*, 2nd ed., New York, 2003, book 23:7 מליבוניה היה כומר סקסוני שבא לאזור עם הבישוף אלברט מריגה. הוא התמקם בשולי הדיוקסיה החדשה של ריגה ופעל שם כמיסיונר. הוא גם היה לוחם, דיפלומט ומתרגם, והיסטוריון מומחה ללחימה.

מפה 8
דרום הים הבלטי בימי הביניים.

להשתלט על שטחים חדשים, להרחיב את נכסיה ואת מספר הנוצרים המשלמים לה מס. בין הצלבנים היו רבים שלטשו עיניהם לשווקים חדשים ולפיתוח קווי מסחר בטוחים מפני שוודים ים ושוודי דרכים, והיו בהם בוודאי גם רודפי הרפתקאות וכאלה שחפצו להתרחק מביתם. לעתים רחוקות התחשבו הכובשים בזכויותיהם של העמים הילידים. חילות הצלבנים לא היו מלאים בקדושים, והמתנצרים החדשים אף הם ביצעו מעשי זוועה בשכניהם הפגנים, אויביהם משכבר הימים, אלא שעתה יכלו לעשות זאת בחסות האידיאולוגיה הצלבנית ובתמיכתה.

במרחב הליבוני קיבלו הצלבנים היתר אפיפיורי מפורש שלא להניח לעמים הכבושים לבחור את דתם. מכתבו של האפיפיור אינוצנטיוס ה-3 אל ולדמר (Waldemar) ה-2 מלך הדנים

משנת 1209 מלמד שהעמדה שניסח ברנרד מקלרוו, והייתה מקובלת על האפיפיורות באמצע המאה ה-12, נעשתה בתחילת המאה ה-13 מפורשת ונחרצת מאוד:

הנחש הקדמוני (חזון יוחנן, כ: 2), חורש המזימות, המשוטט כאריה שואג ומבקש את אשר יבִלֵעַ (הראשונה לפטרוס, ה: 8), יעשוק נהר לא יתפוז, יבטח כי יניח ירדן אל פיהו (איוב, מ: כג), עיוור אנשים מסוימים, שיש להשוותם לחמורים חסרי הדעת אשר להם הם דומים, עד כדי כך שהם מתעלמים מבוראם אשר הלביש אותם בעור ובבשר, ולאחר שחיבר את עצביהם ועצמותיהם, נתן בהם חיים וחסד. ואילו הם רוחשים ליצור כלשהו את הכבוד שהם חבים לבוראם, ומעריצים אלילים באופן בזוי. הם בזים לנאמני השם הנוצרי, ורודפים את אלה המטיפים להם את דבר האל, כאילו היו פושעים [...] אנו משבחים את מסירותך לאדון, ומייעצים לחסידותך המלכותית, ומעודדים וממריצים אותך, כי למען מחילת חטאיך ומאהבה לזה שְעָלָה [לְמָרוֹם], שְבַח שְבִי (אל האפסים, ד: 8), שנס מתניך ועקור מן השורש את משוגת הפגניות והרחב את גבולות האמונה הנוצרית.¹¹⁸

מכתב האפיפיור חושף את ההצדקה שהוענקה למסע הצלב באזור הבלטי, אזור שלא הייתה לו היסטוריה נוצרית קודמת, שלא נכבש בעבר מידי הנוצרים, ועד אז לא נחשב לירושה נוצרית מוצדקת. ההצדקה שסיפק אינוצנטיוס ה-3 היא ההגנה על המתנצרים החדשים שהיו נתונים למתקפות של הפגנים ובייחוד הגנתה של בישופות ליבוניה שמעמדה היה עדיין רופף. כדי לחזק את מעמדה של ליבוניה בעולם הנוצרי ולהעניק לה מקום של קדושה שיוכל להצדיק את הצליינות ומסעי הצלב אליה, הוענק לה התואר "נדוניית גבירתנו" ופולחן מריה זכה בה לעידוד רב. יש לשים לב לשימוש שעשה האפיפיור בדימויי השטן לתיאורם של הפגנים, וכן לתפיסה האפיפיורית המנומקת שהעולם שאיננו קתולי ראוי להשמדה, תפיסה הנתמכת בפעילות צבאית, הלכה למעשה. מור טען כי אחד ממאפייניה של החברה הרודפת שהתפתחה באירופה במאה ה-12 וה-13 היה חלחול מלמעלה-למטה של הלגיטימציה לרדיפתם של מי שאינם נוצרים, או שנתפסים כמי שאינם נוצרים טובים מספיק.¹¹⁹

דנמרק, שאל מלכה ולדמר ה-2 כתב אינוצנטיוס ה-3 את מכתבו, הייתה במאה ה-12 וה-13 המדינה החזקה ביותר באזור הבלטי. הדנים התחרו בגרמנים על השליטה במרחב הבלטי, ובשוודים על השליטה בפינלנד. הם החלו בפשיטות מדנמרק מזרחה בשנות השמונים והתשעים של המאה ה-12, תוך שימוש ברטוריקה המשולבת של מסע צלב ומיסיון שהתבססה על מורשתו של ברנרד מקלרוו. ב-1219 כבשו הדנים את רבאל (Reval, כיום טאלין בירת אסטוניה) והתיישבו בה, ובהמשך כבשו בסיוע "אחי החרב" את חלקה הצפוני

L. Riley-Smith and J. Riley-Smith, *The Crusades: Idea and Reality*, pp. 77-78 118
Moore, *The Formation of a Persecuting Society* 119

איור 13
מטבע של ולדמר ה־2 מלך דנמרק
(Lunds Universitets Historiska Museum)

של אסטוניה. הם החזיקו בשטח זה עד 1346, אז הוא נמכר למסדר הטווטוני. בינתיים כבשה שוודיה את פינלנד והחזיקה בה עד 1809.

בהנהגתו הנמרצת והלוחמנית של אלברט מבקסהפן (Buxhoeveden, Buxthoeven) בישוף ליבוניה (1199–1229), שישב בריגה למן יסודה ב־1201, הוקם ב־1202 צבא ליבוני קבוע, המסדר הדתי הצבאי "אחי החרב" (Schwertbrüderorden). המסדר הקטן מנה כ־120 אחים ושימש כוח צבאי סדיר שישב באזור במשך החורפים הארוכים, בשעה שמרבית הצלבנים שבו לבתיהם בסוף הקיץ. כמסדר צבאי חדש הוא משך אליו אבירים לוחמים מגרמניה ומרחבי אירופה. ייעודו היה להגן על המיסיונרים שפעלו באזור ולכבוש שטחים חדשים ולצרפם לעולם הנוצרי. חברי מסדר "אחי החרב" הכירו את הארץ, את מנהגיה ואת לשונותיה, ופיתחו שאיפה לשלטון עצמאי ולהרחבת שטחיהם, ולכיבוש ליטא ורוסיה. בעזרתם הצליח בישוף ריגה לבסס סמכות רוחנית בדיוקסיה החדשה שלו, והם מצדם תבעו חלק בשלל ונעשו לאדוני שליש מן השטחים שכבשו. לחימתם העיקשת בפגנים תוארה בפירוט בכרוניקה של היינריך מליבוניה.¹²⁰ כך תיאר היינריך את אחד הקרבות בארכיפלג

Heinrici Chronicon Lyvoniae, ed. W. Arndt, MGH SS 23, pp. 231–332 120

של אסטוניה, בקרב קשה שהביא לחורבנו המוחלט של אחד ממעוזי הפגנים, ביזתו ושריפתו לאפר בידי הנוצרים:

משהסתיים חג הקדושים פביאן וסבסטיאן (20 בינואר 1227), כל הטווטונים, ואנשי ריגה וליבוניה, עם הלטים והאסטונים נאספו מכל מחוזותיהם בעקבות האדון הנכבד הבישוף של ליבוניה אשר נלוו אליו בישוף הסמיגלים (Semigalli) והמגיסטר וולקין¹²¹ עם האחים שבפיקודו ועולי הרגל, שהביאו עמם מזון ואת כלי הנשק שלהם. לאחר שערכו מיסות חגיגיות, הם התקדמו על הקרח לעבר אַזְל¹²². זה היה צבא גדול וחזק של כמעט עשרים אלף איש שצעדו בטורים מסודרים, כל טור עם דגליו. במצעד עם סוסייהם ועגלותיהם על הקרח הם נשמעו כהד של רעם חזק, ומשק כלי המלחמה (מקבים א, 41: 6) ושקשוק העגלות, וקולם ותנועתם של האנשים והסוסים המועדים וקמים פה ושם על הקרח, שהיה חלק כזוכית בשל רוחות הדרום ומי הגשם שירד אז, והכפור שבא אחריו. הם חצו את הים במאמץ רב ובסופו של דבר הגיעו בשמחה אל החוף האַזְלִי. הם הגיעו ביום התשיעי אל מבצר מונה (Mona), כשבכוונתם לנוח שם רק במשך הלילה. [אך] הם נכנסו לעימות עם אנשי המבצר, אשר חששו מן המלחמה הקרבה ומן הטילים והבליסטראות, ונסוגו לתוך בתייהם שבמבצר. הללו מסרו בלילה דברים מלאי־כזב אל הבישוף ואל יתר בכירי הצבא, ואמרו שיקבלו עליהם את האמונה במשיח ואת השלום הנוצרי, וכי כשיעזוב הצבא, הם בעצמם יביאו חורבן ואבידות במלחמה על אלה שיבואו אחריהם. הבישוף והבכירים האחרים רצו לקבל את התנאים ולתת להם שלום, אלא שהם התעכבו בשל שקריהם ופשעיהם, שהרי "אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'" (משלי, כא: ל). הם לא רצו לוותר על מנהגיהם הרעים, ועדיין צמאו לדם נוצרי ושאפו לעוד דברים נפסדים, ונשמותיהם הגרועות לא היו ראויות למתנת הטבילה הקדושה. הם בטחו בחוסן מבצרם. בסרבתם לשלום, ובדברם דברי בלע, ראויים היו להיהרג ולא להיטבל. ומשום שהם כל כך לא רצו בשלום, השלום חמק מהם, ורק נקמה באה להם. לפיכך, הטווטונים תקפו ראשית את סוללת המגן וקיוו לטפס על המבצר, אך הם נהדפו בידיהם ונפצעו מן האבנים והחניתות שהושלכו עליהם, ועל כן נאלצו להילחם לא רק בכוח אלא גם במוח. הם בנו מכוונות מצור, ירו לתוך המבצר אבנים ממכוונות הירייה שלהם נגד מכוונות הירייה של האויב, ובנו "חזיר"¹²³ אשר בחסותו הם חפרו תחת המבצר עד שהגיעו לאמצע הסוללה. אז, לאחר שהרחיקו את ה"חזיר" הם שמו במקומו מגדל עץ חזק שעליו טיפסו אותי הנשק החזקים ויורי הקצים והשליכו חניתות, כידונים ורמחים על אנשי האי והביצורים. הם ירו החוצה [על הנוצרים] אבנים וקצים. בשחר היום השישי, כלומר היום הראשון לאחר חג היטהרות הבתולה [3 בפברואר], לבל יוכתם יום ההיטהרות בדם ההרוגים, התגברה

121 Volkwin von Naumburg, מפקד מסדר "אחי החרב" בשנים 1209–1236.

122 Osilia, בלטינית Osilia. אי גדול בים הבלטי, השייך לאסטוניה. כיום נקרא המקום Saaremaa.

123 Paterell: מכונת מצור, דומה למנגונל (Mangonel), הורה כדורי־אש עשויים חרס או ברזל. "חזיר" (porcus): מבנה נייד או יריעת מגן שכמה אנשים מסתתרים בתוכה וכך הם מוגנים מחצי האויב.

מאוד הלחימה עם הנץ השחר. ועם מוט ברזל מעוקל, או וו ברזל, שאותו כבר נעצו [הנוצרים], עקרו ומשכו מטה את הקורות הגדולות שהחזיקו את הביצור, וחלק אחד של הביצורים החל להתמוטט ארצה. הצבא הנוצרי שמה, צעק וקרא לאל [...] בשמו ובשבתו הם טיפסו באומץ והגיעו לראש הסוללה.¹²⁴

בעקבות תבוסה קשה שספגו "אחי החרב" מידי הליטאים הפגנים ב־1236, סופח המסדר למסדר הטוטוני הגדול ממנו שכבר עסק בלחימה בפגנים בפרוסיה. בהמשך היו "אחי החרב" הענף הליבוני של המסדר הטוטוני. מאמצי ההתפשטות שלהם מזרחה נבלמו סופית ב־1242 בידי שליט נובגורוד אלכסנדר נבסקי, בקרב שהתפרסם בשם "קרב הקרח" על אגם פייפוס (Peipus) הקפוא.¹²⁵ כיבוש ליבוניה הושלם ב־1230. מרבית תושביה המקוריים נותרו במקומם, וההגירה הגרמנית אליה הייתה דלילה, בשל היעדר דרך יבשתית אליה (שכן הטוטונים לא הצליחו לכבוש את שטח סמוגיטיה [Samogitia] העוין, שחצץ בין ליבוניה בצפון לבין פרוסיה בדרום, לאורך קו החוף הבלטי). בד בבד הושלם כיבוש אסטוניה, המשתרעת צפונית לליבוניה, וכן כיבושה של פינלנד. אויבי הנצרות העיקשים נותרו הפרוסים והליטאים.

כיבוש פרוסיה בידי המסדר הטוטוני

המסדר הצבאי הטוטוני נוסד בעשור האחרון של המאה ה־12 במהלך המצור על עכו במסע הצלב השלישי, כבית החולים הגרמני של עכו, ושמונה שנים אחר כך נהפך מארגון לצדקה וטיפול בחולים למסדר צבאי לוחם. המסדר, שרוב חבריו היו דוברי גרמנית, נהנה מיוקרה רבה ועושר רב בגרמניה בפקודו של הרמן מזאלצה. ב־1225 או 1226, זמן קצר לאחר שמלך הונגריה אנדראש ה־2 גירשם מארצו, נענו הטוטונים להזמנתו של קונרד, דוכס מזוביה (Masowia) שבמזרח פולין, לסייע לו במלחמתו נגד הפרוסים. קונרד ספג תבוסה קשה במלחמתו נגד הפרוסים הפגנים, והפנייה לעזרתם של האבירים הטוטונים נעשתה מחוסר ברירה, משהבין שלא יוכל לכבוש את שטחי קולמרלנד (Kulmerland) ולספחם לפולין. ההסכם עם הטוטונים הועיל לפולנים רק באופן חלקי, שכן כך הוסר מהם האיום הפרוסי, אך השטחים שכבשו הטוטונים לא עברו לידיהם, אלא נותרו בידי המסדר ונעשו לאחר זמן ישות שלטונית עצמאית בחסות האפיפיורות. המהלך התרחש בזכות תמיכתם של האפיפיור גרגוריוס ה־9 והקיסר פרידריך ה־2 בתביעותיו של הרמן מזאלצה, ונקבע בבולה הקיסרית המכונה "בולת הזהב של רימיני" מ־1226.¹²⁶

¹²⁴ *Heinrici Chronicon Lyvonie*, MGH SS 23, pp. 330-242

¹²⁵ הקרב הונצה, בין היתר, בסרטו הקלאסי של סרגיי איונשטיין, "אלכסנדר נבסקי", שנעשה בברית המועצות ב־1938.

¹²⁶ על המסדר הטוטוני ומסדר אחי החרב ראו לעיל, בפרק ג.

הטוֹטוֹנִים החלו במסע הצלב שלהם נגד הפרוסים בשנת 1230 לאחר שנים אחדות של היעדרות. אבירי המסדר הקימו את המבצרים של טורון (Torun, כיום בפולין) וְחֶלְמְנוֹ (Chelmo, כיום בפולין) והגנו עליהם. אלה נהפכו לערים ולמרכזי מיסיון שמהם פעלו המסדרים הפרנציסקנים והדומיניקנים. בסיועם של מסעי צלב שהוכרו לעתים תכופות ובאו לאזור באופן סדיר, התקדמו הטוֹטוֹנִים בהדרגה צפונה ואחר כך מזרחה לאורך קו החוף. הישג חשוב הושג ב־1254 כשנכבשו מידי הפרוסים נקודות על קו החוף הבלטי ויצרו גשר יבשתי בין האזורים הנוצריים של ליבוניה בצפון לבין פרוסיה בדרום. הכיבוש נעשה בסיוע המלך אוטוקר ה־2 מבוהמיה, ולכבודו קראו הטוֹטוֹנִים למבצרם החדש לחוף הים הבלטי – קניגסברג (בגרמנית "הר המלך", כיום קלינינגרד, רוסיה). ממרכזם במבצר קניגסברג המשיכו הטוֹטוֹנִים בלחימה בפרוסים ובלטאים. ב־1309 העתיק המסדר הטוֹטוֹנִי את מפקדתו הראשית מוונציה למריינבורג שבפרוסיה המערבית (Marienburg, כיום Malbork, בפולין), והפך את האזור שבדרום הים הבלטי למדינת מסדר, ישות ריבונית יוצאת דופן. נוסף על האבירים שישבו דרך קבע במפקדות האזוריות של המסדר, נסמכו הטוֹטוֹנִים על כוחות חיזוק של צלבנים ועל אנשי האצולה ממערב פרוסיה ומסקנדינביה. המסדר עודד את החקלאות ואת הפעילות של סוחרים מברית ערי ההנזה¹²⁷ בנמליהם, ואיפשר לבורגנים ולאבירים החילוניים שיתוף מסוים בשלטון. האבירים דאגו לחוק וסדר בשטחיהם, להסדרת הפעילות הכלכלית ולמוכנות צבאית. העתקת מרכזם למריינבורג הייתה תוצאה של הרצון והצורך להתקרב לאזור שבו נערכה הלחימה, ואין זה מן הנמנע שהחלטתם הושפעה מן המתקפה על המסדר הטמפלארי באותו זמן במערב אירופה, ושאיפתם לשפר את דימוי המסדר הצבאי ומחויבותו למסע הצלב.

מעורבותם של הטוֹטוֹנִים באזור הבלטי הדגישה מאוד את המאפיינים המיוחדים של מסעי הצלב בצפון אירופה.¹²⁸ המסדר הטוֹטוֹנִי קיבל מן האפיפיור אינוונטיוס ה־4 היתר למסע צלב מתמשך נגד הפגנים. היתר זה שיקף את עמדתה של האפיפיורות בדבר השאיפה להביא לניצור שלם של כל הפגנים היושבים בספר בצפון־מזרח אירופה עד הגבול עם רוסיה האורתודוקסית, ואת הבנתם של האפיפיורים שלשם כך תידרש מלחמה ארוכה ועיקשת שלא תוכל להתבסס על אופן הגיוס המסורתי למסעי הצלב, שכלל הכרזה רשמית וגיוס משאבים וכוחות, בתהליך שהיה עשוי להימשך שנים אחדות. לא היה אפשר לתאם את בואם של חילות צלבניים מאירופה עם תנאי מזג האוויר, בעיקר השלגים והכפור, באזורים אלה, ועם השינויים התכופים במצבי העוינות בשטח. בשנת 1245 אישר האפיפיור בולות אחדות

127 התאגדות כלכלית של ערי מסחר, גרמניות בעיקר, ששלטו בסחר הימי של צפון אירופה מאנגליה ועד רוסיה, מסוף המאה ה־13 ועד ראשית העת החדשה. מרכזה של ליגת ההנזה היה בעיר הנמל לִיֶּבֶק (Lübeck) בצפון־מזרח גרמניה.

128 ראו גם: שלמה לוטן, "בין המזרח הפרנקי לבין הארצות הבלטיות: הבדלים בדרכי פעילותם הצבאית של חברי המסדר הטבטוני בגבולות הנצרות", טבור 3 (2010), עמודים 139–156.

שהעידו על חשיבות הפעילות הטוטונית בעיני האפיפיורות, והעניקו למסדר יד חופשית במסע הצלב שלו:

מפקד ההוספיטל של מריה הקדושה של הגרמנים של ירושלים ביקש מאתנו בענווה שנואיל להיענות בנדיבותנו הרגילה לו ולאחי אותו ההוספיטל, ונעניק אותה אינדולגנציה ואותה הזכות שאנו נותנים להולכים לירושלים, לכל אלה מגרמניה הנענים לקריאת האחים, ללא הטפה פומבית, הרוצים לצאת לעזרת המאמינים נגד אכזריותם של הפרוסים, לשם תהילת נצח, ונטלו לשם כך את סימן הצלב.¹²⁹

האפיפיור העניק לטוטונים את הרשות להכריז באופן עצמאי על מסע צלב, ללא תלות בהטפה אפיפיורית. משמעות הדבר הייתה שלא נדרשה הכרזה אפיפיורית מיוחדת, וגם לא הטפה ייעודית למסע צלב, כפי שנעשה במסעי הצלב לארץ ישראל, לספרד ולרחבי אירופה. הטוטונים עצמם לא הטיפו למסעי הצלב, אך הם יכלו לגייס לוחמים ולהעניק להם את כל הזכויות המוכרות מזירות אחרות. לשם הטפה נשענו האפיפיורות והמסדר על הדומיניקנים, שהפיצו את המסר הן בפרוסיה הן ברחבי אירופה. במכתב מאותה שנה לבישופים ולאנשי כנסייה כתב אינוצנטיוס ה'4: "אף שציווינו להטיף בכל מקום את דבר הצלב לעזרת ארץ הקודש, בכל זאת כוונתנו קיימת שתהיה הטפה למען הצלב לעזרת ליבוניה ופרוסיה [...]. כפי שכתבנו במכתבים אחרים שלנו".¹³⁰

המדיניות של אינוצנטיוס ה'4 יצרה דפוס חדש של מסע צלב, שלא היו לו מועדי התחלה או סיום מוכרזים, ובשל כך הוא זכה לשם "מסע הצלב הנצחי". יתר על כן, האפיפיור העביר את שיקול הדעת בהפעלתו של כלי אפיפיורי ממדרגה ראשונה לידיהו של מסדר צבאי. הסמכות להעניק מחילת חטאים מלאה בגיוס לוחמים לא ניתנה אפילו למלכי ירושלים, שמלחמת הקיום שלהם הייתה קשה לא פחות ממלחמתם של הטוטונים בפגנים. כמו כן, אף שהמסדר הטוטוני היה כפוף ישירות לאפיפיור ומפקדיו ביקרו תכופות בחצר האפיפיורית, לא הפריעה לו זיקה הדוקה זו לקדם שאיפות שעמדו לעתים בניגוד לשאיפה האפיפיורית לניצור מהיר ומוחלט של כל השבטים הפגנים.

כמובן, תפיסת ההצלחה של אבירי המסדר הייתה צבאית בעיקרה; הם לא נטו להפצה מדודה של המסר הנוצרי ולפעילות שכנוע סבלנית שהייתה עשויה להסתיים בהתנצרות מרצון של הפגנים. האבירים היו להוטים לכבוש שטחים ולנצל את המשאבים האנושיים והחומריים בשטחים שכבשו. מובן שכדי לבסס את שלטונם העצמאי בפרוסיה ובליבוניה במהירות וביעילות שבה עשו זאת, היינו לבנות מבצרים ומערכי הגנה בשטחים הכבושים, תבעו הטוטונים עבודת כפיים מתושבי האזור, נוצרים או לא נוצרים. יתרה מזו, שאפתנותם

R. Philippi, et al. (eds.), *Preussisches Urkundenbuch, Königsberg*, 1882, vol. 1, no. 168, pp. 124-125 129
Philippi, et al. (eds.), *Preussisches Urkundenbuch*, vol. 1, no. 169, p. 125 130

בתחום החומרי יכלה רק להחליש את שאפתנותם בתחום הרוחני ביחס לאוכלוסייה הנכבשת, כיוון שניצול פגנים כעובדי כפייה היה קל יותר מניצול נוצרים, שהרי הכנסייה לא התעמקה בזכויותיהם של הלא מאמינים. כך, אף שהאפיפיורות האמינה שניצורם של פגנים צריך להבטיח אי-פגיעה במעמדם החברתי של המתנצרים החדשים, ודאגה להגן עליהם מפני הפיכתם בכוח למשועבדים, מצאו את עצמם מרבית הנוצרים החדשים באזורים שנכבשו משועבדים למשך שנים ארוכות למסדר הטוטוני ולמתיישבים מגרמניה.¹³¹

יתרה מזו, בין אויביהם של אבירי המסדר הטוטוני היו גם אויבים נוצרים. בראש ובראשונה ממלכת פולין, בעבר בעלת ברית, שתבעה להשיב לה את הפרובינציה של קולם, היינו את שטחי קולמרלנד שהוענקו למסדר בבולת הזהב משנת 1226. שטח זה הוסיף לעמוד במוקדו של סכסוך גבולות בין פרוסיה (ואחר כך גרמניה) לבין פולין עד המאה ה-20.

אויב נוצרי נוסף של הטוטונים היה הארכיבישוף של ריגה, שפרס את מרותו הכנסייתית בשטחים שהיו בשלטון טוטוני (בהם הדיוקסיה של קולם). הוא גם ייצג את תושבי ריגה הנוצרים, אשר שמרו על יחסי מסחר שפירים עם הליטאים הפגנים, בסכסוכיהם עם האבירים הטוטונים, שיחסי השלום הללו עמדו בניגוד לשאיפות הכיבוש שלהם. הטוטונים נטו לא לבטוח באיש, לא באנשי כנסייה ולא בשליטים פגניים. הם נלחמו על צדקתם בחצר האפיפיור, שמצדו חשש תמיד מאובדן זרוע צבאית יעילה וממושמעת.

בסוף המאה ה-13, משהוכנעו הפרוסים האחרונים, התמקד מסע הצלב הנצחי של המסדר הטוטוני בתקיפות בליטא. מלחמה זו הייתה קשה הרבה יותר, שכן הליטאים היו רבים ומאוחדים, ונדרשו מסעות יבשתיים ארוכים, לעתים בשטחים קפואים, כדי ליצור מגע אתם. במהלך המאה ה-14 ערך המסדר הטוטוני מאות פשיטות שבהן השתתפו צלבנים רבים מאירופה, לשטחי הספר של הדוכסות הליטאית שהייתה אחת המדינות החזקות באירופה; הליטאים מצדם הגיבו בתקיפות נגד. הנוצרים נהנו מעדיפות טכנולוגית ברורה, בנשק, בשריון ובאמצעי הגנה ותקיפה, והם אף לא נמנעו משימוש בטקטיקות דיפלומטיות מחוכמות כמו כריתת הסכמים עם הפגנים ועם הפולנים, שהיו בדרך כלל אויביהם.

בהיעדר בעלי ברית נוצרים משמעותיים באזור, החלו מנהיגי המסדר הטוטוני לגייס אבירים לוחמים מן האצולה של מערב אירופה לצורך לחימתם בליטא. אמנם, ההצדקה למערכות הללו הייתה הגנה על הנצרות, אך הן דמו מאוד למלחמות של אבירים חילוניים לשם כבוד ותהילה, וכדרך להשגת מעמד יוקרתי, בייחוד לאחר נפילתה הסופית של ממלכת ירושלים ב-1291 ומשהתמעטו הקרבות בזירות אחרות. מי שרצו להיות אבירים נהרו למלחמות אלה וזכו למעמד אבירי בהשקעה נמוכה יחסית. הטוטונים יכלו להציע לאבירי

131 על העמדה האפיפיורית כלפי שעבודם של מתנצרים חדשים ראו: Kedar, *Crusade and Mission*, pp. 148.

אירופה מעין "עסקת חבילה" אבירית שכללה לחימה, משתאות לפני הקרבות ואחריהם, הענקת סמלים הרלדיים, מזכרות ופרסים.¹³² ההשתתפות בתקיפות בשטחי האויב, שנקראו בגרמנית *Reisen*, נעשתה סמל מעמדי חשוב בקרב האצולה האירופית. בכרך השלישי של "ההיסטוריה של ויסקונסין" נכתב כי "הפשיטות הידועות לשמצה בליטא היו קריקטורה מאוחרת של רוח הצלבנות המערבית", וריילי-סמית' העיר כי ה־*Reisen* הללו היו דומים לפעילות ספורטיבית והושפעו מתנאי מזג האוויר, כמו מירוצי סוסים כיום.¹³³

מעט על הפשיטות הללו אפשר ללמוד מדברי ויגנד ממרבורג (Wiegand von Marburg) שכתב בסוף המאה ה־14 כרוניקה של המסדר הטוטוני:

באותו זמן [1371] בא לפרוסיה הדוכס ליאופולד ה־3 מאוסטריה, בחג מרטין הקדוש [1 בנובמבר] בראש נסיכים רבים. כולם באו לבצע מעשים אביריים ולהגן על האמונה, והם התגוררו בקניגסברג. ואולם כיוון שאותו חורף לא היה מתאים ל־*Reisen*, אורחים אלה, יחד עם הדוכס פרידריך ואחיו סטפן [בניו של דוכס בווריה], שבו בעצב לביתם.

[בספטמבר 1377] האדון אלברט [ה־3] דוכס אוסטריה בא לפרוסיה עם 62 אבירים ואצילים,¹³⁴ כדי להרחיב את גבולות האמונה. האדון וינריך,¹³⁵ אותו אויב גדול של הפגנים, קיבל אותו בכבוד, כיאה לנסיכים. הוא ארגן *Reise*, וכל עולי הרגל התכוננו בשמחה ללוות את מפקד הכוחות למלחמה בפגנים [...] במצוות המפקד הונף דגל המסדר, וכך [עשו] גם דוכס אוסטריה ואנשיו, באופן אבירי. המפקד והדוכס שהו באזור יומיים, הבעירו אש בכל, וגירשו גברים, נשים וילדים. איש לא נמלט מידיהם. אחר כך הם בילו עשרה ימים בגרימת כל מיני נזקים באזור *Vidukle* [בליטא], ושבּוּ הביתה כשהם מובילים את [השבויים] הרוסים והפגנים שלהם.¹³⁶

במאה ה־14 נעשה מסע הצלב שניהלו הטוטונים נגד ליטא למוסד מאורגן שכלל פשיטות קבועות של אבירי האזור והצטרפות מתואמת של צלבנים שבאו ממרחקים. על הדרך שבה נתפס מסע הצלב הזה בעיני בני התקופה אפשר ללמוד מן הכינוי "סרצנים" שהעניקו כותבים מערביים לליטאים הפגנים. השימוש במונח *Saracenus*, היינו מוסלמי, אינו מבטא בלבול לשוני, אלא את הגישה שהלא מאמינים כולם דומים; המונח סימל בעיני הכותבים

132 Tyerman, *God's War*, p. 707

133 E. N., Johnson, "The German Crusade in the Baltic", in: *A History of the Crusades*, vol. 3, ed. H.W.

Hazard, Madison, 1975, p. 580; Riley-Smith, *The Crusades: A History*, p. 253

134 מספרם הכולל של הלוחמים שבאו לפשיטה זו היה כ־2,000.

135 Winrich von Kniprode, מפקד המסדר הטוטוני בשנים 1351–1382, שבהנהגתו נעשו ה־*Reisen* פופולריים מאי פעם.

136 חיבורו של ויגנד ממרבורג שרד באופן חלקי בשפת המקור, גרמנית גבוהה־אמצעית, ובתרגום לטיני מן המאה ה־15. הקטעים מתורגמים מתוך: Norman Housley (ed. and trans.), *Documents on the Later Crusades*, 1274–1589, London, 1996, pp. 55–56

את ה"אחר" הדתי שנגדו יש להילחם עד שיתנצר. הוא גם תרם ליצירת המשכיות והשוואת מעמדם של מסעי הצלב בחזית הצפונית למסעי הצלב הראשונים לארץ ישראל שכוונו נגד המוסלמים.¹³⁷

ואולם הטוונונים מעולם לא כבשו את ליטא. ראשית, משום שהליטאים התנצרו מרצונם, בשנת 1386, בעקבות נישואי הדוכס הגדול של ליטא עם יורשת העצר הפולנית, נישואים שהביאו לאיחוד פולין וליטא. ההתנצרות שלהם ייתרה את הצורך במסע צלב. זמן לא רב אחר כך החלו הטוונונים לשתף פעולה עם הפולנים והליטאים במלחמות נגד המונגולים ונגד הדוכס הגדול של מוסקבה. בינתיים מרבית אוכלוסיית החוף הבלטי כבר הייתה נוצרית ומסע הצלב החל להתפוגג ולצאת מן התודעה הציבורית.

שנית, מסע הצלב הנצחי של המסדר הטוונוני בא לידי סיום דרמטי לאחר הפרת הברית הטווננית/ליטאית-פולנית, ותבוסתם המוחצת של הטוונונים בידי צבא פולין-ליטא בהנהגת לדיסלאוס ה-2 (Ladislaus, Wladyslaw),¹³⁸ בקרב טננברג (Tannenberg, פולנית: גרנוולד, ליטאית: ז'לגיריס) בשנת 1410. קרב זה בלם סופית את ניסיונות ההתפשטות של הטוונונים מזרחה, והוכיח שהאיבה בין הכוחות הלוחמים כבר לא הייתה על רקע דתי.¹³⁹

יחסם של ההיסטוריונים שעסקו במסעי הצלב הצפוניים, בייחוד במאה ה-13 וה-14, נע בין אירוניה קלה לגינוי נחרץ. כל שיפוט הוא כידוע פועל יוצא של נקודת המבט שנבחרה, אם היא של התוקף, של הקורבן, של החוקרים המודרניים או של אנשי ימי הביניים.

מסע הצלב נגד הוונדים נדון במחקר בהקשר של מסע הצלב השני, שזכה בדרך כלל להכרה בלגיטימיות שלו. החוקרים ניסו לפרש בדרכים שונות את הצהרתו הבלתי מתפשרת של ברנרד מקלרוו בדברים שצוטטו לעיל, ולתת בה סייגים. נטען, למשל, כי ברנרד כיוון את דבריו לפגנים שהתנצרו ואחר כך חזרו בהם (ולכן מותר לכפות עליהם את הנצרות בחזרה), כי ברנרד לא התכוון להרג האנשים עצמם אלא לחיסולה של הזנות הקהילתית שלהם, דבר שהיה יכול להקל את עבודת המיסיון, וכן נטען כי במקום אחר בכתביו התנגד ברנרד

137 עם זה, חשוב לציין שהתפיסה שמוסלמים ופגנים היו שווים זה לזה הופיעה לא רק ברטוריקה של מסעי הצלב אלא רווחת בכתביהם של משפטנים ימי-ביניים מסוף המאה ה-12. על כך ראו: B.Z. Kedar, "De Iudeis et Saracenis on the Categorization of Muslims in Medieval Canon Law", in: Kedar, *The Franks in the Levant, 11th to 14th Centuries*, Ashgate, 1993, no. 13.

138 יאגייילו (או באנגלית Jogaila), היה הדוכס הגדול של ליטא מ-1377 עד 1386, שנת נישואיו ליורשת העצר הפולנית והכתרתו למלך פולין בשם לדיסלאוס ה-2.

139 קרב טננברג נחרת היטב בהיסטוריה הלאומית של פולין, ליטא וגרמניה ונעשה סמל היסטורי של המאבק בין המדינות בייחוד במאה ה-20. על מורשתו ראו: Sven Ekdahl, "The Battle of Tannenberg-Grunwald-Zalgiris (1410) as Reflected in Twentieth-Century Monuments", in: *The Military Orders*, vol. 3: *The Military Orders: History and Heritage*, eds. Malcolm Barber, Victor Mallia-Milanes, Aldershot and Burlington, 2008, pp. 175-194.

הקדוש להמרה כפויה, ולהתנגדות זו יש בסיס בכתבי הקודש, שהרי ישו ציווה על השליחים להפיץ את הבשורה בדרך הלימוד (מתי, כח: 19–20). אך על אף הניסיונות, דומה כי קשה לפרש את דבריו של ברנרד בדרך אחרת מן הפשט. גישתו הקיצונית של ברנרד הייתה גוון חדש באידיאלוגיה של מסע הצלב, והיא השתקפה גם בדבריהם של כותבי התקופה. האנלים של מגדבורג סיפרו כי "אבירים נוצרים במספר עצום לקחו עליהם את סימן הצלב המחיה כדי להכניע ולהשמיד את הפגנים".¹⁴⁰ עם זה, אין לראות בכלל מסעי הצלב במרחב הבלטי פועל יוצא של עמדתו של ברנרד מקלרוו.

האיסור שהטיל ברנרד על הצלבנים לכרות בריתות עם הפגנים חושף היבט חשוב ובעייתי של מסע הצלב הנעשה בשילוב עם פעולות מיסיון: השמדתם של הפגנים לא הייתה כדאית לכובשים הנוצרים, שהרי אם השטחים ייוותרו שוממים לא יהיה מי שיעבד את הקרקע וישלם מס. הלוחמים, שלא היו אמונים על הטפה ומיסיון, לא שאפו לכיבוש לבבות והעדיפו כיבוש במונחים שהיו מוכרים להם, היינו ניצחון ושעבוד האוכלוסייה המקומית. המניעים החומריים של הצלבנים חשפו אותם לביקורת של הבישופים המקומיים ומבקרי מסע הצלב בכלל. ברוח זו כתב רוג'ר בייקון:

כאשר הנוצרים מתדיינים עם פגנים, כמו הפרוסים ועמים שכנים אחרים, הללו מוותרים בקלות ורואים כי הם שבויים בטעויותיהם. ראייה לכך היא שהם ייפכו לנוצרים בשמחה אם הכנסייה תאפשר להם לשמור על חירותם וליהנות מרכושם בשלום. אבל האדונים הנוצרים העמלים על ניצורם, בייחוד האחים של המסדר הטווטוני, שואפים לשעבד אותם, כפי שידוע לדומיניקנים, לפרנציסקנים ולאנשים טובים אחרים בכל גרמניה ופולין; ולכן הם מתקוממים, שכן הם מתנגדים לאלימות, ולא לתבונת הדת הטובה יותר.¹⁴¹

כותבים בני זמננו מכירים אף הם במרכזיותם של המניעים החומריים במסעי הצלב הללו. נורמן האוזלי סיכם זאת כך: "איש לא יוכל להכחיש שמסעי הצלב הבלטיים היו מלחמות כיבוש שנערכו למטרות שליטה וניצול".¹⁴² מניעים אלה התמזגו, כבזירות צלבניות אחרות, ברעיונות של כפרה וישועה דתית.

מסעי הצלב בליבוניה, בפרוסיה ובליטא, אף שלא נוהלו רק בידי המסדרים הצבאיים של "אחי החרב" והטווטונים, נדונים בדרך כלל בכפיפה אחת עם פעילותם של אלה, שכן

Annales Magdeburgenses, ed. G.H. Pertz, MGH SS 16, Hanover, 1861, p. 188 140
 141 רוג'ר בייקון, 1294–1214/20, היה איש כנסייה ופילוסוף סכולסטי אנגלי מן המסדר הפרנציסקני, לימד באוניברסיטה של פריס ועסק בתיאולוגיה, במדע ובבלשנות. הוא נודע בתואר "דוקטור מירביליס", היינו "מורה מופלא". Eng. trans.: Roger Bacon, *Opus Majus*, ed. J. H. Bridges, Oxford, 1897, pp. 376–377; Eng. trans.: "מורה מופלא"
 Robert Belle Burke, *The Opus Majus of Roger Bacon*, vol. II, New York, 1962, pp. 796–797
 Housley, *Contesting the Crusades*, p. 115 142

אילולא המעורבות המסיבית של המסדרים הלוחמים באזור, ספק אם הייתה הפעילות הממושכת והעיקשת משיגה את מטרותיה.

המדיניות האפיפיורית היא סעיף אחד בביקורת שהושמעה במחקר המודרני על המסעות הללו. מורין פורסל, בספרה על מדיניות מסעי הצלב של האפיפיורות במאה ה-13, כתבה כי הענקת אינדולגנציית הצלבן למלחמה באויבי האמונה בפרוסיה "הייתה דפוס ששכפל את עצמו עד אין-סוף באזור כולו. הכלי החשוב ביותר במדיניות הצלבנית של האפיפיורות, היינו אינדולגנציית הצלבן, הופקד בידיו של כל נסיך חסר-חשיבות שהמציא אמתלה דתית למלחמת גבול".¹⁴³ העובדה שהטוטונים גיבשו לעצמם מדינת-מסדר ריבונית בשטחי ליבוניה ופרוסיה הפכה אותם, גם אם עקרונית היו נתונים למרות אפיפיורית, לבלתי תלויים באפיפיורות כמעט בכל מובן מעשי, וכבר ראינו שהם תקפו גם נוצרים שמעולם לא הוגדרו כאויבי האפיפיורות. ואולם עלינו לזכור כי הפער בין החזון האפיפיורי, יהא אשר יהא, לבין הכוחות הפועלים בשטח מאפיין את התנועה הצלבנית בכללה והוא אינו מאפיין ייחודי של מסעי הצלב הצפוניים. היכולת של האפיפיורות לעצב למעשה את הפעילות הצלבנית בכל מקום ובכל זמן, הוכחה שוב ושוב כמוגבלת למדי.

הביקורת העיקרית על המסעות הצפוניים התמקדה בהיבטים המוסריים של התנהגות הצלבנים במרחב הבלטי ובניצולה החומרי של האוכלוסייה הילידית. ויליאם אורבן (Urban),¹⁴⁴ היסטוריון אמריקני שכתב רבות על מסעי הצלב הצפוניים, הדגיש את השאלות המוסריות העולות מן השאיפה המוצדקת, מנקודת מבטם של נוצרים רבים בני התקופה, לנצר את הפגנים ולהצילם מאש הגיהנום, וכן להגן על נוצרים חדשים. אך, הוא שואל, האם אפשר להצדיק את הדרך שבה הוגשמה שאיפה זו? האם הצדיקה המטרה את האמצעים, והאם זו הייתה הדרך היחידה להשיג את המטרה? ויליאם אורבן הדגיש את האלימות והאכזריות של שני הצדדים, נוצרים ופגנים, את האמת העגומה, שאיכרים עניים דוכאו ונוצלו בכל מקום, ללא קשר לדת או למוצא אתני, וכן את הרעיון שמעשיהם של הצלבנים, שנבעו במקרים רבים מחסידות נוצרית, הסתיימו לעתים במעשים איומים, ברוח "חוק התוצאות הלא מתוכננות".¹⁴⁵ גם אריק כריסטיאנסן (Christiansen), בספרו המקיף על מסעי הצלב הצפוניים, תוהה בסיכום הדברים מדוע הלחימה, שהיו בה שאיפה לתהילה ארצית, לרווח ולפתיחת נתיבי מסחר חדשים, הייתה צריכה להיות מוגדרת כמסע צלב: "אם הכל נעשה למען דגים, פרוות ושעווה, ולשם ההתפשטות הדנית, השוודית והגרמנית, לא היה צורך להעמיד פנים שזו מלחמה קדושה". ההסבר שהוא מציג כרוך בהבחנה המלאכותית, לדעתו, שמנסים לערוך בין מסעי צלב. בכל מסעות הצלב היה מגוון של מניעים, ואף אחד מהם

M. Purcell, *Papal Crusading Policy 1244-1291*, Leiden, 1975, p. 89 143

W. L. Urban, *The Baltic Crusade*, DeKalb, 1975, revised 2nd edition: Chicago, 1994 144

W. L. Urban, "Victims of the Baltic Crusades", *Journal of Baltic Studies* 29 (1998), pp. 195-212, at 145 p. 196

לא היה מסע רוחני טהור. הבעיה טמונה, לדעתו, באיוולת הפנימית של רעיון מסע הצלב ולא באידיאל שהיה טהור בראשיתו ואשר הלך והתקלקל.¹⁴⁶ לעומת זה, כריסטופר טיירמן, כתמיד רדיקלי יותר, חורץ משפט ללא היסוס: "מסעי הצלב הבלטיים היו מרכיב אחד בתהליך אכזרי של ניצור וגרמניזציה, שסיפק הקשר דתי לטיהור אתני ולהתפשטות טריטוריאלית שהיו בוטים יותר, ובמקומות מסוימים מוצלחים יותר, מאשר בכל זירה אחרת".¹⁴⁷

בנתחם את ההיסטוריוגרפיה של מסעי הצלב הבלטיים ושל פעילות המסדר הטוטוני, מתייחסים היסטוריונים מערביים, במובלע או במפורש, לפרשנות הנאציונל-סוציאליסטית של ההתפשטות מזרחה. היסטוריונים כאורבן, כריסטיאנסן, טיירמן ואחרים הוקיעו במרומז את אופן הצגת מסע הצלב הנצחי בידי גרמנים במאה ה-20. לעתים קרובות מצוטטים דבריהם של היטלר והימלר על הפלישה הגרמנית לפולין במלחמת העולם השנייה כצורה חדשה ומעודכנת של ההתפשטות הגרמנית בימי הביניים, בה השימוש בחרב, שנעשה בעבר למען הדת, ייעשה עתה למען הלאום הגרמני. היינריך הימלר, באחת הדוגמאות הגרועות ביותר של שימוש לרעה בהיסטוריה, ראה במסדר הטוטוני את האב-טיפוס של חיילי ה-ס.ס.¹⁴⁸

הראייה הפשטנית שקישרה בין מסעי הצלב הצפוניים לבין ההתפשטות הגרמנית מזרחה לא החלה בתקופה הנאצית. היו לה שורשים אידיאולוגיים בסוף המאה ה-19 ובזמן מלחמת העולם הראשונה. "ההתיישבות הגרמנית הגדולה" באזור הבלטי בימי הביניים, שמוביליה היו האבירים הטוטונים, שימשה מטפורה, אנכרוניסטית למדי, להתיישבותם של עשרות אלפי גרמנים במזרח פרוסיה, שהחלה בימי ביסמרק ונודעה בשם "הרחף מזרחה" (Drang nach Osten). אמנם, הקשר בין תנועת ההתיישבות הימי-ביניימית, שלא הייתה לה יד מכוונת, ושבוצעה בידי מסדר צבאי דתי שפעל בחסות האפיפיורות ואידיאולוגיה צלבנית מחד גיסא, לבין אידיאולוגיה לאומית מודרנית ופעילות שנהגה ובוצעה בידי גופי שלטון ומינהל כגון "הוועדה הפרוסית המלכותית להתיישבות" (Königlich Preußische Ansiedlungskommission) מאידך גיסא, הוא קלוש, ואף על פי כן מתבקשת השוואה בין שתי התנועות. את ההשוואה בין התנועות ובין התקופות טיפחו אידיאולוגים ואנשי אקדמיה פרוסים וגרמנים שהדגישו את הצלחתה הפוליטית והכלכלית של התנועה המוקדמת יותר, ולפיכך ראו בה תשתית לחזון ההתיישבות הגרמנית באזור הבלטי. שיאו של חזון זה היה במהלך הכיבושים הגרמניים בתחילת מלחמת העולם הראשונה, ובהם הניצחון הגרמני הסמלי בטנגברג ב־1914,¹⁴⁹ ובתוכניות ליישוב השטחים שנכבשו במהלך המלחמה.

Christiansen, *The Northern Crusades*, pp. 250-251 146

Christopher Tyerman, *The Crusades: A Very Short Introduction*, Oxford, 2005, pp. 47, 127-128 147

Christiansen, *The Northern Crusades*, p. 105 148

149 הקרב עצמו התחולל בין גרמניה לרוסיה במרחק מה מטנגברג, אך הגרמנים החליטו לקרוא לו כך כפיצוי על הקרב ב־1410.

אם בצורתה הראשונית נוסחה "הכמיהה למזרח" באופן ניטרלי למדי כהגירה פנימית של חקלאים גרמנים לשטחים במזרח פרוסיה ופולין שנתפסו כשוממים, הרי בצורתה הקיצונית היא שולבה באידיאולוגיה הצבאית הגרמנית בשתי מלחמות העולם.¹⁵⁰ עם זה, לכל אורכה, התבססה התפיסה על עיבוד מחדש של אירועי העבר ועל הרעיון שהכמיהה הגרמנית למזרח החלה בזמנים קדומים והתקיימה באופן רציף עד לתקופה המודרנית.

באופן מתמיה מעט, גישה זו היכתה שורשים גם באופן תפיסתם של היסטוריונים לא גרמנים בתחילת המאה ה-20 את ההיסטוריה הבלטית בימי הביניים. אלכסנדר בוסוול (Boswell), היסטוריון של רוסיה שפעל באוניברסיטת ליברפול, סיכם בהתפעלות בסיום הפרק שלו על המסדר הטוטוני בכרך השביעי של *The Cambridge Medieval History*, שיצא לאור ב-1932, את הישגי המסדר הטוטוני שבזכותו התנצרו השבטים הפגנים ואוכלסו "השטחים השוממים" של צפון אירופה. התוצאה הישירה של הישגיהם, כתב בוסוול, הייתה התפתחות עצומה בחיים העירוניים, בכלכלה ובמסחר, והם עשו לאזור הבלטי את מה שעשו האיטלקים לים התיכון. "באופן כללי", הוא מסכם, "ההיסטוריה של המסדר הטוטוני היא אחד ההישגים המזהירים של ימי הביניים, ובמובן צר יותר, זהו הניצחון הגדול ביותר של הציוויליזציה הגרמנית". אך לסיום מעיר בוסוול, כי היה לתמונה גם צד אפל, היינו שעבודם של התושבים המקומיים, והמורשת האתנית המפולגת והמסוכסכת שההתיישבות הגרמנית הותירה אחריה; "אם תהליך התירבות של האזור הבלטי היה ממומש בשיתוף פעולה בין-לאומי ולא בידי אגודה גרמנית, ייתכן שהוא היה אטי יותר ושיטתי פחות, אך הוא לא היה מותיר אחריו מורשת כה מצערת".¹⁵¹

ההיסטוריוגרפיה של מסעי הצלב בצפון אירופה

בחקר מסעי הצלב במחצית השנייה של המאה ה-20 הובלטה המורכבות והבעייתיות של התנועה הצלבנית במזרחה של אירופה בימי הביניים. הדגש הוסט מגרמניה, והודגשה מעורבותם של כוחות סקנדינביים, פולניים ומערב-אירופיים במלחמה, במיסיון, בהתיישבות ובמסחר באזור הבלטי. הפעילות באזור הבלטי הוכנסה להקשר כרונולוגי וגיאוגרפי רחב יותר, שכלל התיישבות במזרח אירופה מן הים הבלטי ועד הרי הקרפטים, והודגש הקשר בין הפעילות באזור זה לבין התפתחויות שהתרחשו באירופה למן המאה ה-11: המהפכה החקלאית, הצמיחה הדמוגרפית, ההתקדמות הטכנולוגית וההתפשטות לשטחים חדשים. היסטוריונים של מסעי הצלב עיגנו בהדרגה ובאופן גובר את מסעי הצלב הצפוניים במחקר על

150 להרחבה ראו: R.L. Nelson, "The Baltics as Colonial Playground: Germany in the East, 1914-1918", *Journal of Baltic Studies* 42 (2011), pp. 9-19 וכן ספרו המרתק של Vejas G. Liulevicius, *The Myth of the East: 1800 to the Present*, Oxford, 2009, esp. ch. 2

151 A.B. Boswell, "The Teutonic Order", in: *The Cambridge Medieval History*, vol. 7, eds. J.R. Tanner, 151 C.W. Previté-Orton and Z.N. Brooke, Cambridge, 1932, pp. 268-269

האידיאולוגיה הצלבנית, על המדיניות האפיפיורית ועל ההיסטוריה של המסדרים הצבאיים. כך, רוברט ברטלט (Bartlett) הטיל ספק בייחודם של מאפייני מסעי הצלב הבלטיים, וטען כי מנהגים מסוימים שזוהו כגרמניים הם בעצם מאפיינים רחבים יותר של מסעי הצלב. לצלבנים בכל מקום היו שאיפות חומריות, והדברים היו נכונים גם בנוגע למסע הצלב הראשון, שנחשב לאבטיפוס של מסעי הצלב.¹⁵² מסעי הצלב במרחב הבלטי לא התרחשו במנותק מזירות אחרות, וחשוב לראותם במסגרת התנועה הצלבנית והשינויים שהיא עברה.

פעילותן של קבוצות חוקרים מסקנדינביה, בעיקר מדנמרק, בחקר המסעות הבלטיים הניבה בעשורים האחרונים שורה של פרסומים המציגים תמונה מפורטת ומעמיקה של המסעות, ומסעי הצלב מוצגים בה כאחת הדרכים המשמעותיות לשילובו של המרחב הבלטי באירופה הקתולית.¹⁵³

בשלוש הרפובליקות הבלטיות הקטנות שקמו מחדש לאחר קריסת ברית המועצות ניכרת מעורבות גוברת בחקר מסעי הצלב ובחקר השפעותיו של "מסע הצלב הנצחי" על האזור. משנת 1989 מפרסמת הוועדה הבלטית להיסטוריה (Baltische Historische Kommission) מחקרים שמקצתם עוסקים בימי הביניים, אך רק בשנת 2001 הופיע כרך המוקדש כולו לפעילות המסדרים הצבאיים באזור ליבניה.¹⁵⁴ אמנם, עדיין קשה לקבל תמונה אחידה ויציבה של העמדות, אך מן המחקרים ההיסטוריים ומן הסקירות ההיסטוריוגרפיות הנעשות בליטא, בלטיה ובאסטוניה מתגבשת תמונה שאפשר לתארה כאן בקווים כלליים.

עד שנות התשעים הייתה הגישה למסעי הצלב שלילית בעיקרה, והושפעה מתכתיבי השלטון הקומוניסטי ומגישה מטריאליסטית שלפיה הצלבנים היו כובש זר ותאב בצע שניצל את האכזרים הפשוטים בני המקום. בעשורים שחלפו מאז התפרקות הגוש הסובייטי משתנה הכיוון. בראשית התקופה הבר-סובייטית, שהתאפיינה בפריחת רגשות לאומיים, נתפסו מסעות הצלב כניסיון לכפייה של תרבות ושלטון זרים על העמים הבלטיים, אך אף מגמה זו הולכת ומשתנה. במחקרים מן הזמן האחרון הנעשים בידי חוקרים בארצות הבלטיות יש קריאה לבחינה מחדשת של המקורות, המושפעת גם מפתחות גדלה והולכת למחקר המערב-אירופי. המחקרים שהתפרסמו בשנים האחרונות מתאפיינים בהיכרות מעמיקה עם ההיסטוריוגרפיה המערבית והתכתבות עמה.

R. Bartlett, *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950-1350*, New Jersey, 1993, pp. 308-309

Alan V. Murray (ed.), *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, Farnham, 2009; Alan V. Murray (ed.), *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier, 1150-1500*, Aldershot, 2001; Housley, *Contesting the Crusades*, p. 114-115

Bernhart Jähnig, *Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland*, 154 Schriften der Baltischen Historischen Kommission 16, Münster, 2011

בליטא, הניתוח המרקסיסטי-לניניסטי של התקופה הסובייטית נדחה בהדרגה בידי דור חדש של חוקרים ליטאים, וגם בידי מעצבי הנרטיב ההיסטורי הפופולרי. בשנים הראשונות לאחר הפיכת ליטא למדינה עצמאית (1990) ניכרה מגמה שעיקרה היה אישור מחדש של הנרטיב הליטאי תוך הדגשת ההיסטוריה של האומה כנגד יריביה. במסגרת זו הודגש תפקידו השלילי של המסדר הטוטוני בהיסטוריה הליטאית. היסטוריונים שהמשיכו בקו המחשבה המרקסיסטי שעוצב לראשונה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, האשימו את המסדר הטוטוני בחסימת הגישה של ליטא לים ובמניעת איחודם של השבטים הבלטיים, והדגישו את תפקיד הליטאים במניעת השתלטות הטוטונים על האזור הבלטי המזרחי כולו. אך גם ההתנתקות מהמרקסיזם לא הביאה להערכה חיובית יותר של המסדר הטוטוני. בתרבות הפופולרית, שעוצבה בשנים הראשונות שלאחר העצמאות, בעיקר באמצעות סדרות טלוויזיה תיעודיות וסרטי קולנוע, הודגשו מקורותיה הימי-ביניימיים של התודעה הלאומית, ובדרך כלל השיפוט של המסדר הטוטוני היה שלילי.¹⁵⁵ מגמה עכשווית בולטת ממקמת את ליטא בהקשר המוקדם של ניצורן של ארצות הספר של אירופה סביב שנת 1000, ואילו התנצרותה של ליטא במאה ה-14 מוצגת כאירוע מכונן דווקא לאירופה הלטינית. גישה זו מדגישה את התקרבותה של ליטא לתרבות הלטינית המערב-אירופית כשתי מאות לפני מסעי הצלב, את האימוץ המוקדם בה של מבנים חברתיים שהיו אופייניים למערב-אירופה, ואת ההיבטים החיוביים של הקשרים בתחומי התרבות, הטכנולוגיה, הכלכלה והמסחר. גישה זו ממעיטה בחריפותו של העימות בין ליטא לבין המערב במסגרת מסעי הצלב, ומציגה תהליך התקרבות הדדית שהתרחש בימי הביניים תוך שמירת ייחודה הלאומי של ליטא ומעמדה החשוב כתוחמת את גבולה המזרחי של אירופה.¹⁵⁶

בלטביה ניכרת התרחקות מראיית מסעות הצלב הבלטיים כמהלכים שדרסו את הלאומיות או הפרוטו-לאומיות המקומית תוך ניצולם הכלכלי של התושבים הילידים, ונעשה ניסיון לבחון את העימות תוך ניתוח יסודי של המטרות של כל אחד מן הצדדים. בין היתר הוטל ספק בטיעוניהם של היסטוריונים לאומיים שביקשו לייחס לעמים הפגנים הבלטיים תודעה וזהות מלוכדת, והודגש הפילוג הדתי והאתני של העמים המקומיים והעובדה שלא פעלו כגוף מאוחד במאבקם עם הנוצרים.¹⁵⁷ היבט נוסף בבחינה המחודשת של יחסי הלבטים עם המערב הוא הדגשת האינטרסים הכלכליים כמשותפים לשני הצדדים ולא ייחודיים לצד הכובש. נטען כי ניצורו של האזור היה תהליך ממושך שבמהלכו שמרו העמים הבלטים

Karolis Klimka, "History on Lithuanian Television", in: *History on Television in Seven East Europe Countries*, pp. 28-39

Alfredas Bumblauskas, "Lithuania's Millennium – Millennium Lithuaniae, or what Lithuania Can tell the World on this Occasion", *Studies in Lithuania's History* 23 (2009), pp. 10-18

Eva Eihmane, "The Baltic Crusades: A Clash of Two Identities", in: *The Clash of Cultures on the 157 Medieval Baltic Frontier*, ed. Alan V. Murray, Farnham, 2009, pp. 37-52

על תותיהם הפגניות על אף הניצור הכפוי בידי הצלבנים, וכי האינטרסים המסחריים והפוליטיים הם שהביאו בסופו של דבר לקבלתה של הנצרות באזור.¹⁵⁸

באסטוניה ניכרו מגמות דומות של נטישת נקודת המבט המרקסיסטית שהדגישה את דימוים של מסעי הצלב הבלטיים כמפעל של כיבוש נצלני ואת דימוי הצלבנים כמעמד של אדונים זרים שדיכאו וניצלו את האוכלוסייה המקומית. את מקומו המרכזי של העיסוק בהיבטים החומריים והטריטוריאליים של מסעי הצלב תופס במחקר העכשווי עיסוק מעמיק יותר בהיבטים התרבותיים והרוחניים של המפגש עם בני אירופה המערבית ועם הנצרות הקתולית. עם זה, הדיון בתהליך המורכב של הטמעת הדת החדשה באוכלוסייה המקומית אינו זונח לחלוטין, ובצדק, את הקשר בין הניצור לבין השעבוד וההשפלה של האסטונים בימי הביניים.¹⁵⁹

מסעי הצלב הצפוניים מעמידים לפנינו תמונה מורכבת. הם היו רצופים אירועים ותהפוכות שהתאפיינו בסתירות פנימיות רבות, וגם בני התקופה התקשו לעתים לעקוב אחר מערכת הבריתות המסובכת והמשתנה תדיר בין פגנים לנוצרים. הצגת צד אחד ככובש אלים וצד אחר כקורבן מפשטת מדי את התמונה, שהרי גם אכזריותם של העמים הפגנים כלפי הנוצרים, ואלה כלפי אלה, מתועדת במקורות הנוצריים; גם אם יש לקרוא את התיאורים במידה מסוימת של חשדנות, אין זה מפרך את קיומה של אלימות הדדית. תמונה כזו גם אינה מועילה במיוחד. אם נאמץ אותה, הרי יש להעמיד למשפט דומה את מסעי הצלב האחרים. עלינו לבחון את מסעי הצלב הבלטיים באמות המידה של מסע צלב כפי שהבינו אותו בני התקופה. מנקודת מבט זו, מכלול המרכיבים של מסעי הצלב הבלטיים אינו שונה מהותית ממכלול המרכיבים של המסעות האחרים. עם זה, היו שינויים בדגש, והם תוארו בדברים שלעיל. מסע הצלב הראשון לא יצא נגד המוסלמים כשלעצמם, אלא כדי להשיב לנוצרים את נחלתו האבודה של המשיח. מסעי הצלב הצפוניים, כבר מאמצע המאה ה-12, הציבו לעצמם יעד שונה – הרחבתו של העולם הנוצרי. הרטוריקה שלהם השפיעה על השאיפות לנצח לא מאמינים אחרים, כמו המוסלמים, במסגרת מסעי הצלב במזרח הים התיכון.¹⁶⁰

Andris Šnē, "Faith, Power, and Trade: the Role of Christianity in the Local Communities in the 158 Territory of Latvia during the 11th-13th Century", *Scientific Papers University of Latvia. History:*

Land, Power, and Religion in the Middle and Modern Ages in the Baltic Region 725 (2009), 29-44

Tiina Kala, "The Incorporation of the Northern Baltic Lands into the Western Christian World", in: 159 *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150-1500*, ed. Alan V. Murray, Aldershot, 2001, pp.

3-20; Tiina Kala, "Rural Society and Religious Innovation: Acceptance and Rejection of Catholicism among the Native Inhabitants of Medieval Livonia", in: *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic*

Frontier, ed. Alan V. Murray, Farnham, 2009, pp. 169-190

Kedar, *Crusade and Mission*, pp. 70-71 160

סיכום

מלחמות הצלב התנהלו בזירות שונות ועובדה זו ממחישה את טיבו הסתגלני של המונח. באופן פרדוקסלי, המונח נעשה גמיש יותר באופני הפעלתו בד בבד עם חישולה של הגדרתו החוקית בידי משפטנים ותיאולוגים, והופעת המונחים "צלבן" ו"מסע צלב" כקטגוריות מוגדרות בשפות האירופיות.

האפיפיוורות תרמה את חלקה להיותה של האידיאולוגיה הצלבנית רבת פנים בכך שהצדיקה אלימות שנראתה לחלק מבני התקופה כלא קדושה ולא צודקת, ובכך שיזמה מסעות צלב שמטרתיהם הדתיות היו מוטלות בספק. פיזור זירות הלחימה, הטשטוש בין מטרת פוליטיות לדתיות, והעובדה שלעתים היו מסעי הצלב דרך להצדקת פעילות אלימה שהייתה מתבצעת ממילא, גרמו לירידה הדרגתית ביוקרתם, להתגברות הביקורת נגדם, ולירידה ביכולת לגייס כוחות גדולים ללחימה בארץ ישראל, שנותרה תמיד המטרה הראשונית והנעלה מכל. האפיפיוורים גם לא יכלו לפקח באופן הדוק ויעיל על דרכי הביצוע של יוזמותיהם, כפי שמלמדים היטב האירועים משנת 1096, שעמדו בניגוד ברור לעמדתם המוצהרת.

במסגרת יחסי העולם המערבי הלטיני עם תרבויות אחרות עלתה גם שאלת התהפכות היוצרות ביחסים בין הנצרות המערבית לנצרות המזרחית, בנקודת השפל שמייצג מסע הצלב הרביעי, שיצא לירושלים והסתיים בכיבוש קונסטנטינופוליס, בירת האימפריה המזרחית, בשנת 1204. השאלה העיקרית שנשאלה הייתה כיצד אפשר להסביר את העובדה שמסע הצלב הראשון הוכרז בידי האפיפיור אורבן ה-2 במטרה לסייע לאימפריה הביזנטית המתגוננת מפני אויביה המוסלמים, אך בתוך מעט יותר ממאה שנים לא רק שאבירי מסע הצלב הרביעי תקפו את הבירה הביזנטית ובזזו אותה בפראות, אלא שהאפיפיור אינוצנטיוס ה-3 מצא שמעשיהם היו מוצדקים לגמרי ואמר כי אלה היו מעשי האל שנעשו ביד ימינו, והשיבו את הבת האובדת אל חיק אמה, הכנסייה הקתולית.¹⁶¹ תיאוריות שונות ניסו להסביר את האירוע החריג. המתקפה על ביזנטיון תוארה, בהסבר שכבר אין לו תומכים, כמעשה רמייה של שליטי הרפובליקה של ונציה, שהעניקו לצלבנים סיוע ימי ובתמורה היטו את מסע הצלב נגד אויבתם משכבר הימים, האימפריה הביזנטית. תיאוריה אחרת גרסה שיש לראות במסע הצלב הרביעי את שיאה של התנגשות תרבותית, או שיאו של תהליך ממושך שבו גברו הניכור והעוינות בין שתי הכנסיות. עוד תיאוריה גרסה שהטיית הכוחות לכיוון הבירה הביזנטית, במקום לירושלים, הייתה טעות או תקלה שנבעה מאירועים לא צפויים במהלך המסע. לפי תיאוריה אחרת, האירועים היו תוצאה עגומה של אי-הבנה של הלטינים את המדיניות הביזנטית ותפיסה מוטעית שלפיה הונחו הביזנטים את המטרה המשותפת לנוצרים כולם, הגנת ארץ הקודש ומלחמה במוסלמים. אירועי 1204, כאירועים אחרים

J. Harris, *Byzantium and The Crusades*, New York, 2003, p. xiii 161

שנסקרו בפרק זה, מדגימים את הפרצות בלכידות הרעיונית של התנועה הצלבנית. הניסיון להציג את מסעי הצלב כתנועה קוהרנטית בעלת רעיון מרכזי ואחיד, מתגלה כחסר תוחלת. יתר על כן, ככל שהתנועה נפרסה לכיוונים רבים יותר היא נחשפה לביקורת רבה יותר. בני התקופה כינו ללא היסוס את מסע הצלב שהתנהל בדרום צרפת נגד המינות האלביגניות (1209–1229) בשם *bellum iniustum*, מלחמה לא צודקת.

דומה שהיבט אחד משותף לכל הפעילויות השנויות במחלוקת שנקראו מסע צלב או נעשו בשמו, והוא הצורך לטהר ולהיטהר, והשימוש בלחימה למימוש של יעד זה. במובן האישי, הלחימה בשם האל סיפקה הזדמנות להיטהרות ולישועה אישית. הצלבן שלקח על עצמו את השבועה נדרש, קודם כל, להיטהר בווידוי, ואינדולגנציית הצלבן מצדה הבטיחה לו מירוק חטאים וקבלת מחילה עליהם. הצורך בהיטהרות, שהכנסייה הקתולית עודדה אותו, לא היה קשור בהכרח למעשה מסוים, אלא לעצם החיים בעולם הארצי, עולם החטא. על צורך זה דיבר אורבן ה־2 בקריאתו למסע הצלב הראשון.

במובן הקיבוצי, שהוא הרלוונטי יותר בהקשר זה, התפרשה המלחמה למען טיהורה של החברה באופנים שונים. ראשית, טיהור המאמינים הלא לוחמים באמצעות תפילה, צומות ותעניות למען הצלחת מסעי הצלב. שנית, טיהור העולם הנוצרי ממי שמעשיהם מעכבים את שחרור ארץ הקודש: נוצרים סכיזמטיים (היינו יוונים), מינים, סרבני מסע צלב או כל גורם שמעצם היותו סיכל את קבלת התמיכה השמימית הדרושה לשם השגת השאיפות הקדושות. המובן הקיבוצי כלל גם את טיהור החברה הנוצרית מרוצחי המשיח ומתנגדיו, וטיהור העיר הקדושה משרידי הפולחן הפגני. פני קול הראתה את נטייתם של כותבים לטיניים להציג את הנוכחות המוסלמית בארץ הקודש כחילול של המרחב הקדוש ואת מסע הצלב כמלחמה לטיהור המקומות הקדושים.¹⁶² לפיכך, מעשי ההרג לא נתפרשו כוועה, אלא כחלק מטקס זיכוך, וכקשורים לחובה המוסרית והדתית של המאמין. במידה מסוימת אפשר לראות ברעיונות אלה המשך של רעיונות תנועת הרפורמה האפיפיורית במאה ה־11, שחרתה על דגלה את השחרור והטיהור של הכנסייה והחברה מחטאים ומחוטאים.

מסעי הצלב היו אפוא מלחמה להרחבת גבולות הנצרות לא רק במובן הגיאוגרפי, אלא גם, ואולי בעיקר, במובן הרוחני, ובכך הם היו פתוחים לא רק לפני המיעוט שכלל את העילית הצבאית והכלכלית שנלחמה בפועל, אלא לכל המאמינים כולם. כאמור בדברי הפתיחה לפרק זה, התנועה הצלבנית, על התהילה, העיוותים והסבל שנלוו אליה, הייתה קשורה בטבורה לחברת ימי הביניים ולמאפייניה.

רשימת בעלי זכויות היוצרים

איורים

עטיפה

איור מתוך: Chroniques de France ou de st. Denis, BL, Royal 16 G. vi, f. 437v

איור בראשי פרקים

artform/Shutterstock.com

מפות

מפה 7, עמוד 207

עסיס, י"ט, ג'רמי כהן, אורה לימור, אהרן קידר, מיכאל טוך (עורכים), היהודים מול הצלב, האוניברסיטה העברית, 2000. כל הזכויות שמורות להוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס ולמרכז לחקר תולדות ישראל ע"ש ב"צ דינור.

מובאות

עמודים 79, 119, 151, 209, 220–221, 320, 322

Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, S. B. Edgington (ed.), Oxford University Press, 2007. By kind permission of Susan B. Edgington

עמודים 225–231

Riley-Smith, J., *The First Crusade and the Idea of Crusading*, 2009. By kind permission of Continuum International Publishing Group